

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

*Лідія Валентинівна Таран – доктор історичних наук,
професор, лауреат премії Національної академії наук України
ім. М.П. Василенка*

**П'єр Ренувен: від історії дипломатії
до історії і теорії
міжнародних відносин
(20 – 70-ті роки ХХ століття)**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

*Лідія Валентинівна Таран – доктор історичних наук,
професор, лауреат премії Національної академії наук України
ім. М.П. Василенка*

**П'єр Ренувен: від історії дипломатії
до історії і теорії
міжнародних відносин
(20 – 70-ті роки ХХ століття)**

Київ – 2026

УДК 94: 327(44) «XX»

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» протокол №1 від 27 січня 2026 р.)*

Рецензенти:

Василь Ткаченко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАПН України, головний науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»;

Олександр Шморгун – кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Таран Л.В.

П'єр Ренувен: від історії дипломатії до історії і теорії міжнародних відносин (20 – 70-ті роки ХХ століття). Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ – 2026. – 60 с.

Дана праця приурочена видатному французькому історика П'єру Ренувену, висвітленню наукового шляху вченого та розкриттю головних засад його дослідницьких підходів щодо проблематики Першої та Другої світових воєн.

Почавши як представник офіційної французької концепції війни, П'єр Ренувен чимало зробив для її захисту, обґрунтування й уточнення. З часом у його працях знаходили ширше відображення зміни в тогочасних міжнародних відносинах. З середини 1930-х років став помітним відхід П. Ренувена від позицій класичного традиціоналізму та врахування ним все ширших географічних і проблемних рамок досліджень, а у подальшому творча еволюція Ренувена привела до все більшого врахування ним принципів, які сповідували провідники школи «Анналів». Особливо це стало помітним в його діяльності спрямованій на дослідження історії міжнародних відносин у післявоєнний період.

Діяльність П. Ренувена набула високої оцінки не лише як історика, але як теоретика міжнародних відносин. У збірнику, що у 1966 р. вийшов на його честь, П'єр Ренувен був вшанований, як «великий вчитель», який відродив Історію у викладацькій практиці новітньої історії у Сорбоні та у наукових дослідженнях.

***За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації
посилання на видання обов'язкове.***

© Таран Л.В., 2026

© Державна установа

«Інститут всесвітньої історії
НАН України», 2026.

П'єр Ренувен: від історії дипломатії до історії і теорії міжнародних відносин (20-70-ті роки ХХ століття)

Довоєнна діяльність П. Ренувена. Розробка концепції першої світової війни

Процеси, які відбувалися у французькій історіографії, в цілому, знайшли яскраве відображення у діяльності відомого історика П'єра Ренувена. Розпочавши свою діяльність у 20-тих роках ХХ століття, історик у післявоєнний період посів провідне місце у французькій історичній науці. Разом з Е. Лавісом та Ф. Броделем, його називали у числі «troisgrandshistorians» сучасної Франції. За більш, як пів століття своєї діяльності, він пройшов шлях від традиційної історії дипломатії до вивчення історії і теорії міжнародних відносин. Ця еволюція сталася під впливом школи «Анналів» М. Блока та Л. Февра. Вказаним проблемам була присвячена моя кандидатська дисертація, захищена у 1970 році в Одеському університеті (обсяг 345 стор.). Її опонували д.і.н. В.М.Далін, к.і.н. М.М.Машкін, зовнішнє рецензування належало О.Л.Вайнштейну (Ленінградське відділення АН СРСР). Автореферат моєї кандидатської дисертації А.З. Манфред – голова Групи історії Франції в Інституті історії АН СРСР, яка давала мені рекомендацію до захисту, послав П'єру Ренувену.

Дана стаття є першою спробою авторки осмислити творчість П. Ренувена з немарксистських позицій.

Першим радянським істориком, який писав про П. Ренувена, був Михайло Миколайович Машкін, автор розділу «Французька історіографія 1945-1964», вміщеного у навчальному посібнику з історіографії, виданого Московським університетом у 1968 році. У цьому розділі є параграф «П. Ренувен і вивчення історії міжнародних відносин» [1, с.471-473]. М.М.Машкін писав і велику статтю, присвячену П. Ренувену з нагоди його смерті у 1974 році.

Стаття йому була замовлена редколегією «Французського ежегодника» [2, с.224-238].

М.М.Машкін був консультантом моєї кандидатської дисертації і у своїй статті писав, що «праці і діяльність П.Ренувена ретельно досліджені у дисертації Л.В.Таран «Еволюція традиційного напрямку французької історіографії і творчий шлях П'єра Ренувена» [Ужгород, 1970], захищений в Одеському університеті 19 червня 1970 року. Він же вказав на те, що скорочені варіанти окремих частин дисертації були опубліковані [3]. М.М.Машкін дав короткий огляд літератури про П.Ренувена, називаючи спочатку зарубіжних авторів – Ж-Б.Дюрзеля[4], статтю американського дослідника С.У. Гальперіна [5], некролог Ж-Б.Дюрзеля, присвячений П.Ренувену і його ж статтю про вчителя [6].

З радянських дослідників М.М. Машкін називав К.Б. Виноградова [7], В.І.Бовикіна [8], В.І.Антюхіну-Московченко та А.Д. Епштейна [9]. Даючи їм загальну характеристику як авторам, висновки й положення праць яких, у багатьох випадках “вірні”, але деякі з них суб’єктивні й кон’юнктурні [2. 224].

З українських істориків про П.Ренувена писали Ж-Б Дюпон-Мельниченко та В.В.Ададуров. Їхній навчальний посібник про французьку історіографію був виданий Львівським університетом. Він містить цінну невеличку хрестоматію, яка дає уявлення про те, як пишуть історію французькі історики різних шкіл [10].

Згадав П.Ренувена та Ж-Б Дюрозеля і В.А.Смолій у вступному слові до солідного видання, яке випускав Інститут історії України до 100-ліття з дня початку Першої світової війни [11, с.7].

П'єр Ренуven народився у 1893 році в Парижі на вулиці Бонапарта в сім'ї промисловця. Він одержав блискучу освіту, закінчивши привілейований лицей Людовика Великого, потім поступив у Сорбону, де під керівництвом А.Олара написав дипломну роботу про Провінційні штати 1787 року й одержав ступінь agrégéslettres.

В 1913 році він закінчив ліценціат по праву й взявся за докторську дисертацію, яка продовжувала і розвивала дипломну роботу. У 1914 році був призваний в армію, служив піхотним офіцером. Під час квітневого наступу 1917 року, відомого як “бойня генерала Нівеля”, Ренуven одержав тяжке поранення, переніс

ампутацію лівої руки та великого пальця правої, був демобілізований. З 1918 року він повернувся до історії Провінційних зборів 1787 року. Керований А.Оларом, К.Блоком, М.Маріоном, у 1921 році він завершив докторську і опублікував її: “Провінційні штати 1787 р., витоки, розвиток, результати” [12].

З історії французької революції кінця XVIII ст. у нього праць більше немає. Правда, у 1920 році, він опублікував із своєю передмовою та примітками документ тієї епохи «Асамблея нотаблей 1787 року» [13].

В той час широкі кола французького суспільства та світова спільнота були схвильовані жагучими сучасними проблемами. Перша світова війна, революція в Росії, підйом революційних рухів в Європі й в світі, виникнення нових держав, гострі міжнародні проблеми, наприклад, німецьке питання, проблема репарацій і т.і. Гостро стояло питання винуватців війни.

З 1918 року П. Ренувен викладав історію у лицей м.Орлеан (до 1922 р.), у 1920 році Міністр освіти запросив його працювати у Бібліотеку історії війни. П. Ренувен став хранителем цієї бібліотеки. Після захисту докторської він був запрошений у Сорбону як викладач, де і пропрацював більше 40 років. Він читав курс з історії війни та вів семінар по критичному вивченню джерел з історії війни. Його до цього підштовхував не лише професійний, але й особистий інтерес [5].

Першою працею з нової проблематики була стаття від 1921 року, присвячена такому впливовому джерелу як преса [14].

На початку своєї наукової кар’єри П. Ренувен опинився в цілком антантофільському духовному середовищі. Не лише його найближчий наставник А.Олар, але й переважна частина професорів Сорбони на чолі з Ш.Сеньобосом активно захищала та пропагувала антантофільські погляди. Усі вони розвивали положення, висунуті колишнім президентом Франції Раймоном Пуанкаре, який, намагаючись виправдати себе, доводив невинність Франції і повноту вини Німеччини у виникненні Першої світової війни. Лекції Р. Пуанкаре про походження війни були прочитані у Сорбоні та видані у 1921 році окремою книгою [15].

Разом з тим, на рубежі 20-х років у Франції існував вже й критичний напрямок у вивченні війни.

Початок йому був покладений діяльністю групи Clarté (ясність), заснованої Анрі Барбюсом, та об'єднавши таких відомих діячів світової літератури, як А.Франс, р.Роллан, П. Вайян-Кутюр'є, Г.Уельс, Т.Гарді, Ст. Цвейг та інші. Група заснувала «Республіканське об'єднання колишніх учасників війни» та видавала журнал під цією ж назвою, який з перервами виходив з 1919 до 1928 рр. Члени групи випускали книги, брошури, статті, що відзначалися гострою публіцистичністю. Вони доводили винність правлячих кіл усіх держав, у тому числі й французьких, у розв'язанні світової війни. Вони викривали несправедливість Версальського договору, який звалив увесь тягар відповідальності за війну на одну Німеччину. Активно боролися проти офіційної концепції війни і французькі комуністи (ФКП виникла у грудні 1923 р.) – такі як М.Кашен, П.Вайен-Кутюр'є. До критичного напрямку відносилися й французькі пацифісти й історики, такі, як Ж. Демарсаль, М. Морхард, А.Ебре, В.Маргеріт та ін.

Література, яка виходила у 20-х роках у видавництвах «Юманіте» й «Клярте» була обширною, але, як відмічав К.Б.Виноградов, відзначалася певним схематизмом, оскільки доступ до архівних джерел для більшості авторів був закритим [7, с.167].

Діяльність представників критичного напрямку у вивченні історії війни офіційно ігнорувалася університетськими істориками і великою паризькою пресою, тим не менш змусила останніх подумати про необхідність більш солідного обґрунтування їхньої концепції.

Тим більше, що у 1922 році Міністерство закордонних справ Німеччини почало публікувати солідну колекцію дипломатичних документів, яка повинна була показати відсутність однієї з вини Німеччини у розв'язанні Першої світової війни. У 1923 році у Берліні був створений спеціальний інститут для дослідження причин війни (Die Zentralstelle fuer Erforschung der Kriegsschuldfrage). Його очолив колишній полковник Генерального штабу Альфред фон Вегерер. З липня 1923 року Інститут почав видавати журнал «Питання про відповідальність за війну» (Die Kriegsschuldfrage). Діяльність нових установ мала різко спрямований антифранцузький характер у порівнянні з «Білою

книгою»* та з професорським меморандумом**, в яких вперше сформулювалася німецька офіційна концепція.

Одним з інститутів, який, на думку правлячих кіл Франції, повинен був захищати її офіційну концепцію у питанні походження війни і було «Товариство історії війни», яке виникло ще 24 липня 1913 року. П'єр Ренувен відігравав вирішальну роль у діяльності цього товариства протягом усього періоду його існування. Президентом «Товариства історії війни» був сенатор Андре Оннора, колишній міністр народної освіти та витончених мистецтв. Віце-президентами були Поль Аппель, почесний ректор Паризької академії, А. Олар, М. Бомпар, сенатор, колишній дипломат. Генеральним секретарем Товариства був Ж. Бурдон, а його заступником – П'єр Ренувен.

Товариство проробила значну роботу у справі збирання, впорядкування та видання документів з періоду 1914 по 1918 роки. У Бібліотеці та Музеї Великої війни, які курирувало Товариство, були зібрані багаті колекції книг, періодичних видань, які виходили у різних країнах під час війни, брошури, листівки, афіші, картини, скульптури, медалі, естампи, тощо. Товариство видавало каталоги, які полегшили користування фондами Бібліотеки та Музею війни. Були видані каталоги німецького, англійського, італійського та інших фондів. Товариство публікувало збірки документів по проблемах. Серед них були: "Одна з проблем миру. Безпека Франції"; "Одна з проблем миру. Роззброєння Німеччини", укладені А. Оннора. Були добірки присвячені проблемам репатріацій, міжсоюзницьких боргів і т.п.

З 1923 року Товариство почало видавати свій журнал «*Revued' histoiredelaguer remondiale*». Директором журналу було

*«Білою книгою» називається пам'ятна записка й документи, що відносяться до виникнення війни, похапцем складені німецьким міністерством іноземних справ до 2 серпня (20 липня) 1914 року. Російський переклад вийшов під назвою «Книга брехні. Німецька біла книга про виникнення німецько-російсько-французької війни» Пг., 1915.

** «Професорським меморандумом» називається звернення чотирьох німецьких професорів – Г. Дельбрюка, М. Монжеля, М. Вебера та А. Мендельсон-Бартольді від травня 1919 року до Версальської мирної конференції у зв'язку з публікацією доповіді «Комісії по встановленню відповідальності за виникнення війни». У цій доповіді увесь тягар відповідальності покладалася на центральні держави. Професори заперечували висновки комісії.

призначено професора Сорбони Камила Блока, редактором – П'єра Ренувена. Саме він направляє діяльність журналу та був одним з основних авторів, які друкувались на його сторінках.

У першому же номері журналу давалася характеристика діяльності тих груп, які у різних країнах займалися вивченням війни. Берлінський інститут дослідження причин війни кваліфікувався, як орган – офіційний, наділений місією пропаганди, а його керівники – як такі, що надали великі послуги германізму [16; с.92].

Себе «Товариство історії війни» оголошувало установою заради науки. Насправді і «Kriegsachuldfrage» і «Revue d'histoire del'aguer remondiale» виконували однакові функції кожний у своїй країні. І все ж, як писав К.Б.Виноградов, «французький журнал був більш академічним, стриманіше вів полеміку і демонстративно відмовлявся відгукуватися на політичну злобу дня» [7; с.132].

Усією історією свого духовного розвитку П.Ренуен був підготовлений до того, щоб з довірою сприйняти офіційну концепцію. Тому не дивно, що перші його роботи з історії війни являють собою по суті «варіацію на тему лекцій р. Пуанкаре».

Першою працею П. Ренувена по новій тематиці був «Вступ до таблиць історії Вільгельма II», написаний разом з Ш. Аппоном у 1923 році [17].

Позбавлений корони, колишній кайзер Німеччини Вільгельм II склав таблиці політичного розвитку світу з часів Берлінського конгресу 1878 року до 1914 року. Вільгельм захищав головну тезу: Німеччина напередодні війни була ізольована і оточена, починаючи з 1904 – 1907 рр., із створення Антанти.

Троїстий союз був підірваний у 1902 році франко-італійською угодою про нейтралітет Італії у випадку, якщо Німеччина виступить ініціатором агресії.

З 1913 року, писав Вільгельм, Англія активізувалася у боротьбі за свою морську могутність, Франція збільшувала армію, Росія удосконалювала свої мобілізаційні плани. Одна Німеччина прагнула миру – спроба Бйоркського договору 1905 р. з Росією, намагання її досягти порозуміння з Англією у 1907–1908–1912 роках. Вони нашттовхнулися на «злу волю» Англії. Німеччина була змушена озброюватися.

Під час липневої кризи 1914 року фатальною була загальна мобілізація в Росії. Остання привела до загальної мобілізації в Австро-Угорщині та оголошення Німеччиною війни Росії [17; с.VI-VII].

Ш. Аппон та П. Ренувен крок за кроком «викривають» экс-кайзера, перераховують факти, ним пропущені, підкреслюють тенденційність у доборі документів. Все це підсилюється передумовою, написаною р. Пуанкаре, який запевняє, що напередодні війни лорд Грей був одним з гарячих захисників миру, Антанта ніколи не була союзом, не містила ніяких військових зоб'язань і т.і.

Загальний висновок був такий: Вільгельм марно намагається звалити на Антанту відповідальність, яка лежить на Німеччині. Французькі історики доповнюють: відповідальність за війну лежить не лише на Німеччині та її кайзері, але й на німецькому народі [17; с.XCIX].

У 1925 році П. Ренувен видав книгу «Безпосередні причини війни». Книга була результатом керівництва молодим вченим семінаром «Про критичне вивчення джерел з історії світової війни». Семінар П. Ренувен вів у Сорбоні, а фінансувало його «Товариство історії війни». П. Ренувен поступово відходить від беззаперечної підтримки версальської тези про односторонню вину Німеччини і поруч з нею у розв'язанні війни виявляється була винною і Росія, керівники якої дещо поквапилися з рішенням про загальну мобілізацію. Тільки Франція виставлялася невинною [18].

Тим не менш, треба звернути увагу на те, що П. Ренувен позитивно оцінює німецькі й австрійські публікації документів, видані республіканськими урядами цих країн, а також радянські публікації, які все ж залишаються в тіні. В цій роботі Німеччина не виставляється єдиною винною у розв'язанні війни. Ця книга П. Ренувена одержала широке розповсюдження, перевидавалася, була перекладена англійською мовою [19].

Між тим у світі відбувалися важливі речі. З 1926 року почали виходити британські документи по походженню війни 1898 – 1914 років [20]. У 1927 році «Товариство історії війни» призначило комісію на чолі з А. Оларом з приводу перекладу німецьких дипломатичних документів французькою мовою і видання їх [21].

З 1928 року Держдепартамент США почав видання своїх архівних документів. Восьмитомна публікація була завершена у 1934 році і мала назву «Документи що відносяться до зовнішньої політики США. Світова війна 1914-1918». Доповненням до неї був виданий у 1939 – 1940 роках «Архів Лансінга 1914 – 1920» та інші публікації [22].

Нарешті, у бюджеті на 1928 рік виділявся кредит у розмірі 200 тис. франків для публікації французьких дипломатичних документів. У тому ж році була створена комісія по публікації їх. Президентом комісії було призначено ректора Паризької Академії – Шарлеті, її членами стали колишні дипломати – С. Пішон, Г. Аното, Ж. Камбон, М. Палеолог, К. Баррер та інші, а також відомі історики – А. Олар, К. Блок, Ш. Сеньобос, Ш-В. Ланглуа, Е. Вермейль та інші.

П. Ренувена було призначено секретарем комісії, але із самого початку він відігравав дуже велику роль, а пізніше фактично керував підготовкою документів до публікації та їхнім виданням [23].

Саме цей факт показує наскільки близько стояв П. Ренувен до Міністерства закордонних справ Франції. Тому, при всіх його глибоких знаннях, при усьому його бажанні бути безстороннім, не міг не відчувати на собі впливу поточного стану міжнародної політики.

У 1926 році почали виходити мемуари Пуанкаре [24]. До того він беззастережно звинувачував Німеччину у розв'язанні війни, віднині він пом'якшав свої звинувачення. У четвертому томі мемуарів, який вийшов у 1927 році, Пуанкаре ретельно створює версію, що Франція виявилася втягнутою у війну Росією, в якій були гострі протиріччя з Німеччиною та Австро-Угорщиною. П. Ренувен уважно слідкував за виходом мемуарів, томи, що виходили, він відмічав своїми рецензіями [25], мало того, він назвав ці мемуари головним документом для нашої дипломатичної історії [26. С. 57-59].

Пом'якшення звинувачень на адресу Німеччини було своєрідним авансом для німецької офіційної науки, але та його не прийняла. Німецькі історики сприйняли Локарнські угоди як нову фазу боротьби проти 231 статті Версальського договору. Якщо раніше їх задовольняла теза «не єдина Німеччина винна»,

то віднині широке розповсюдження одержало твердження «одна Німеччина невинна». У боротьбі проти 231 статті Версальського договору активну участь брали президент Німеччини – Гінденбург та міністр іноземних справ Штреземан.

Надзвичайну активність проявив у цей час журнал «Die Kriegsschuldfrage». Його очільник Вегерер виступив із спеціальною книгою [27].

Без урахування даної політичної ситуації неможливо зрозуміти основних праць П. Ренувена, написаних у кінці 20-х початку 30-х років.

У 1929 році вийшла під редакцією А. Озе колективна робота французьких істориків «Дипломатична історія Європи (1871-1914)» [28].

П. Ренувен був провідним автором другого тому і у більшій мірі, ніж у попередніх своїх працях, підкреслює відповідальність Німеччини за розв'язання світового конфлікту. Цей факт відмітив свого часу К.Б. Виноградов [7; с.171]. Росія виставляється єдиною агресивною країною в Антанті, а Франція – країною, що начебто не мала суперечок з Німеччиною.

Робота «Дипломатична історія Європи» цікава не лише концепцією міжнародних відносин, але й тим, що будучи в цілому традиційним твором з історії дипломатії, вона містить нові елементи: в ній висвітлюються деякі не європейські події, проблеми економічного суперництва, мілітаризація економік, ідеологічної обробки суспільної думки, національні рухи. Але не ці елементи в цілому визначили обличчя роботи. Вона залишалася у рамках традиційної історії, за це її справедливо піддавав критиці Л. Февр, для якого була неприйнятна політична описова історія та метод історичного дослідження Ш. Сеньобоса і Ш.-В. Ланглуа [29; с. 54-58].

Можливість детальніше розглянути погляди П. Ренувена у 30-х роках на проблему передісторії та історії світової війни дає нам його велика робота «Європейська криза та велика війна (1904-1918)». Робота вийшла у 1934 році під редакцією А. Альфана та Ф. Сан'яка у 20-томній колекції «Народи й цивілізації», написаної колективом авторів. Структура томів цієї всесвітньої історії в цілому була традиційною – основна увага приділялася політич-

ній історії європейських країн. Однак в ній були нові, незвичні для традиційних праць елементи. Наприклад, значне місце відводилося вивченню економічної й соціальної історії, тобто було зроблено певний крок у бік синтетичної історії. Сам той факт, що історик зайнявся вивченням передісторії війни, пошуком віддалених витоків конфлікту, показує його бажання глибоко проаналізувати питання. Автор вивчає внутрішньополітичне, соціально-економічне становище не лише європейських країн, але й таких регіонів як Далекий Схід, США, Латинська Америка. Якщо не по суті, то по формі, ця робота П. Ренувена була вже відходом від традиційної історії дипломатії, якій він віддав данину своїми першими працями.

Не будемо забувати, що у 1933 році в Німеччині прийшов до влади фашизм. П. Ренуven у роботі від 1934 року намагається підкреслити миролюбство дипломатії Англії й Франції. Коли ж мова заходить про Німеччину чи Австро-Угорщину, він із більшою енергією ніж у «Безпосередніх причинах війни», говорить про їхню агресивність, про те, що їхні дії дозволили намітитися перспективі війни [30; p.17].

Англо-німецькі протиріччя применшуються та втрачають свою гостроту у трактовці П. Ренувена. Він пише, що в останній третині ХІХ ст. Німеччина прийшла до «дивного процвітання» в економіці і у боротьбі за зовнішні ринки «йшла від успіху до успіху» [30; p.12]. Англійська суспільна думка була «скорше роздратована» ніж схвильована успіхами німецької конкуренції

Він визнає, що гонка морських озброєнь була головною трудностю у англо-німецьких відносинах [30; p.146]. Однак антагонізм, який існував між Англією і Німеччиною ним затушовується, бо угоду від 20 жовтня 1913 року між ними відносно португальських колоній, конвенцією від травня 1914 року відносно Багдадської залізниці, він прирівнює до колоніальних угод між Англією, Францією та Росією у 1904 і 1907 роках.

Росія в нього виявляється єдино-агресивним членом Антанти, Франція виставляється захисницею миру, втягнуеною у війну Росією, бо змушена була рахуватися з її інтересами [30; p.170].

Останній розділ роботи «Проблема походження війни» – є свідченням нового підходу П. Ренувена до проблем відповідаль-

ності за війну. «Що викликало війну?» – запитує історик. Зробивши ряд цікавих й справедливих зауважень про психологічні мотиви, «механічні пружини» – (гонка озброєнь автоматично веде до війни – у цьому менша частка істини – говорить П. Ренувен), економічні фактори – та відкидаючи їх у якості причини війни, історик визнає роль цих факторів у створенні атмосфери, звідки вийшла війна [30; p.179-180].

Кінець – кінцем, П. Ренувен визнає вирішальним «орієнтацію національних політик», «дії урядів». Закінчується цей розділ категоричним висновком – «без волі Німеччини і Австро-Угорщини війна не мала би місця» [30; p.183].

Таким чином, не дивлячись на розширення масштабів дослідження, на залучення нового, незвичного для традиційної історіографії матеріалу, пояснення причин світового конфлікту залишається у П. Ренувена традиційним, вирішальними залишаються наміри міністрів, вчинки політичних керівників і т.п.

Розглянута робота П. Ренувена була важливим етапом у формуванні його концепції. Учень П. Ренувена Ж. – Б. Дюрозель писав про неї: «Без сумніву подія залишається вирішальною. Але можна замітити неодноразову появу зовсім нових аналізів «сил».

Цілі параграфи присвячені «економічним силам», «моральним силам». Можливо, еволюція ще не закінчилася у тому розумінні, що вивчення сил проведене окремо від подій. І коли читаєш ці параграфи, видно, що мова йде скоріше про економічні «політики», про моральні дії урядів, ніж про «основи» [4; p.3].

Така оцінка, без сумніву, більш реалістична, ніж зауваження Шарля Сеймура, яке наводить У. Гальперін, що П. Ренувен тут «досяг синтезу у кращій французькій манері» [5; p.158].

Робота П. Ренувена набула великої популярності. Вона ще три рази перевидавалася – у 1939, 1948, 1968 роках. Кожен раз автор переглядав і доповнював її.

Напередодні війни у 1939 році П. Ренувен брав участь у виданні підручника для університетів «Озброєний світ і велика війна» [32], після війни він неодноразово перевидавався.

З середини 30-х років фашизм, який переміг у Італії та Німеччині, починає активно підготовку до війни. Правлячі кола Франції, налякані підйомом класової боротьби в країні, стали на

шлях потурання агресії в Європі, сподіваючись направити її на Схід проти СРСР. Це була політика зради національних інтересів Франції, яка завершилася катастрофою 1940 року.

Подиху наближаючої війни не було чути а ні у роботах П. Ренувена, а ні на сторінках журналу «*Revued` histoiredelaguer remondiale*».

Несподівано, порівняно з усім тоном журналу, прозвучала об'ява, підклеєна до жовтневого номеру за 1939 рік. «У зв'язку з обставинами – говорилося в ній – ми із сумом повідомляємо нашим читачам, що випуск «*Revued` histoiredelaguer remondiale*» тимчасово призупинений, кінчаючи цим номером. Ми поновимо його відразу ж, як це стане можливим».

Щорічного засідання Товариства історії Першої світової війни у 1939 році теж не відбулося, бо йшла Друга світова війна. Так і товариство, і журнал – його друкований орган – припинили своє існування. Їх спіткала та ж доля, що й більшість історичних товариств і журналів у країні. У роки війни регулярно виходив лише один вісник «*Revuehistoire,*» директором якого з 1943 року став П. Ренувен.

Для значної частини істориків поразка Франції була глибокою особистою трагедією, причиною духовної кризи. Деяка ж частина стала у лави борців Руху Опору, такі як Л. Февр, М. Блок. Деякі пішли на співробітництво з окупантами. Багато з французьких істориків мовчало. До таких відносився й П. Ренувен. Як сказано, він редагував журнал, а також продовжував викладацьку діяльність у Сорбоні і у Вільній школі політичних наук – це була єдина активна сфера його діяльності.

Розмах же його наукової продукції сильно зменшився. У ці роки він не випустив жодного історичного твору, навіть жодної значної статті [31; р. VIII–XXVII].

Крім впливу духовної атмосфери, це пояснювалося й типово буденними причинами: в роки війни у Парижі закрилися багато типографій, виникли труднощі у діяльності видавництв, не вистачало паперу, тощо.

Єдиними, виданими в роки війни, працями П. Ренувена були лекційні курси, які він читав студентам Сорбони та слухачам Вільної школи політичних наук [33, 34, 35, 36, 37, 38].

Післявоєнна діяльність П. Ренувена. Його школа, видання документів з історії I і II світових воєн, уточнення концепції Першої світової війни

Післявоєнна діяльність П. Ренувена принесла йому широку відомість не лише у Франції, а і в інших країнах. Він був обраний членом Institut de France як член Академії моральних і політичних наук, іноземним членом королівської академії Бельгії, членом Американської Асоціації істориків, членом – кореспондентом Британської Академії, членом – кореспондентом Національної Академії історії в Аргентині, почесним доктором університетів Кембріджу, Падуї і Риму.

П. Ренуven справив значний вплив на розвиток й організацією історичної науки у Франції. Більше 40 років він викладав у Сорбоні (з жовтня 1922 по жовтень 1964 року), де очолював кафедру історії міжнародних відносин, а також, з 1952 по 1958 рік був членом Ради університету, з 1955 по 1958 – деканом словесного факультету. За його ініціативи у Сорбоні виникли ряд нових кафедр й Бібліотека сучасної документації (1934 р.). П. Ренуven був і залишився після виходу на пенсію головою журі по присудженню докторських ступенів. З 1952 року він був президентом Національного інституту політичних наук (Fondation Nationale des Sciences Politiques, F.N.S.P.), а також одним з керівників гуманітарних секцій Національного центру наукових досліджень (Centre Nationale dela Recherche Scientifique C.N.R.S.) – виник у 1939 році, але бурхливо розгорнув свою діяльність у 50-60-ті роки ХХ століття. Спеціальна секція цієї установи веде підготовку спеціалістів вищої кваліфікації по новій та новітній історії [31; р. VII-XI].

За час своєї викладацької діяльності П. Ренуven підготував багато учнів. Серед них у першу чергу треба назвати Жанна – Батіста Дюрозеля, який вже сам є визнаним у Франції й світі

спеціалістом у галузі історії міжнародних відносин та їхньої теорії.* Він був наступником П. Ренувена по кафедрі у Сорбоні, директором Центру по вивченню міжнародних відносин при Національному інституті політичних наук, з науковими й педагогічними цілями часто виїжджав у інші країни, наприклад, був у Мексиці та США.

Учнем П. Ренувена був також Жак Дроз, спеціаліст з історії міжнародних відносин та історії Німеччини нового часу. Він був професором університету в Клермон – Феррані, потім у Паризькому університеті. Учнем П. Ренувена були Андре Шерер, архівіст – палеограф, директор архівних служб Зборів та Жак Грюнвальд, *agrégé* університету, секретар у іноземних справах. Обидва вони були членами комісії з вивчення архівів німецького Міністерства закордонних справ, захоплених у 1945 році англо-американськими військами та повернених уряду ФРН у 1958 році.

За порадою П. Ренувена у свій час зайнявся історією Далекého Сходу історик Жан Шено. Пізніше він захистив докторську дисертацію з історії робітничого руху у Китаї з 1919 по 1927 роки. П. Ренуен, який брав участь у науковому диспуті по захисту дисертації Ж. Шено, високо оцінив його роботу. Пізніше «*Revue historique*» публікував статті Ж. Шено з історії та історіографії Китаю нового та новітнього часу. Таким чином, М.М. Машкін мав підстави писати, що «не дивлячись на різницю методологічних поглядів, багато з французьких істориків були у свій час учнями П. Ренувена» [1, С.473].

П. Ренуен багато зробив для того, щоб поліпшити документальну основу праці істориків нової й сучасної історії. Він відіграв вирішальну роль у завершенні публікації французьких дипломатичних документів 1871-1914 років. [23].

Будучи генеральним секретарем комісії з публікації цих документів, а з 1946 року її головою, він підготував до друку XV та XVI томи першої серії які охоплювали період з січня 1899 по грудень 1900 року, у співробітництві з Клерсо, а також з I по XI томи третьої серії, які висвітлювали події з листопада 1911 по серпень

*Книга Ж.-Б. Дюрозеля. "Історія дипломатії від 1919 року до наших днів" двічі видавалась у Києві – у 1995 і 1999 роках

1914 року, у співробітництві з Ш. Аппоном. Видання було завершено у 1959 році.

К.Б. Виноградов і М.М. Машкін відмічали, що ця збірка документів по своїй якості вище аналогічних німецьких та британських видань, той факт, що крім чисто дипломатичних документів МЗС вона містить матеріали з фондів воєнного, морського міністерства і міністерства колоній.

Разом з тим, були відмічені й недоліки видання. Наприклад, радянські історики відмічали відмову від розгляду проблем колоніального суперництва великих держав, писали про засоби, з допомогою яких публікація маскує зовнішню політику і дипломатію Франції [39], [1; С.472].

Після Другої світової війни П. Ренувена було призначено головою комісії по виданню французьких дипломатичних документів з її походження [40].

Для цієї колекції П. Ренувеном був підготовлений перший том першої серії у співробітництві з Жадра та Табуле і перший том другої серії у співробітництві з Бомоном, Шальменом і Мандулем. Учні П. Ренувена – А. Шерер та Ж. Грюнвальд під його керівництвом здійснили видання німецьких документів з історії Першої світової війни [41].

У 1944 році у Франції виник Комітет з історії Другої світової війни “який мав на меті збір, публікацію й вивчення матеріалів з історії Франції 1939-1945 років». Серед засновників комітету були Л. Февр та П. Ренуven, останній був ще й віце-президентом й очолював одну з комісій комітету, а саме, комісію воєнної історії. З 1949 року Комітет видавав журнал, який носив назву *Cahiers d'histoire de la guerre*. Пізніше назву було змінено на «*Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale*». П. Ренуven був у складі редколегії журналу. Комітет видавав велику серію книг “Дух опору”. П. Ренуven брав участь у виданні книг цієї серії, відмічених симпатіями до руху Опору та антифашизмом.

З 1943 року П. Ренуven був директором провідного журналу історичної науки Франції «*Revue historique*». Тенденції розвитку журналу наочно відображали процеси, що відбувалися у французькій історичній науці, а також у опосередкованій формі – особливості зовнішньополітичної ситуації Франції. З 60-х років

на його сторінках почали з'являтися статті та рецензії на роботи вчених східноєвропейських країн і навіть їхні публікації.

П. Ренувен брав участь у роботі міжнародних конгресів істориків та двосторонніх нарад істориків, а саме нарад французьких і німецьких істориків.

У 1961 році у ФРН вийшла книга гамбурзького історика Фріца Фішера "Ривок до Світового панування" [42]. У цій книзі історик, спираючись на величезний документальний матеріал, доводить, що німецький імперіалізм розв'язав Першу світову війну заради досягнення світового панування, і що в роки війни керівники Німецької імперії мали програму широких анексій. Книга Ф. Фішера викликала гнівні заперечення з боку офіційної західнонімецької науки, яку очолював Г. Ріттер, і породила гостру полеміку навколо піднятих проблем. Крім Г. Ріттера на Ф. Фішера накинулися Г. Херцфельд, Е. Хельцле та Г. Вірзінг, неофашистські і католицькі історики і навіть державні діячі ФРН – Е. Герстенмайер та Ф. Штраус. Полеміка навколо Ф. Фішера розгорнулася й на 26 конгресі західноєвропейських істориків [43].

Книга Ф. Фішера викликала численні міжнародні відгуки. П. Ренувен присвятив цій книзі статтю, в якій дав роботі Ф. Фішера високу оцінку. Він писав: "Його велика робота, точна, солідна, яка постійно спирається на архіви, відзначається обсягом дослідження, якістю дослідження та незалежністю розуму" [44;с.382].

Підтримка Ф. Фішера П. Ренуеном виявилася і в тому, що журнал «Revue historique» «надав свої сторінки для статей німецьких істориків, учнів Ф. Фішера, які підтримували точку зору вчителя [45].

На 26 конгресі західнонімецьких істориків, який проходив 7-11 жовтня 1964 року, Жак Дроз, що був там присутній, відкрито солідаризувався з основними положеннями книги Ф. Фішера.

П. Ренувен у серпні 1965 року на колоквиумі німецьких і французьких істориків у зв'язку з тим, що «сплигло правило 50 років і можна сподіватися одержати доступ до важливих державних архівів», намітив основні шляхи вивчення цілей французького уряду у Першій світовій війні, а пізніше опублікував статтю «Цілі війни французького уряду» [46].

П. Ренувен брав участь у роботі першої й третьої конференції радянських і французьких істориків, де виступав з доповідями, присвяченими історії франко-російського союзу кінця ХІХ століття [47; pp.128-147].

Співробітництво П. Ренувена із радянською історичною наукою виявилось і в тому, що у 1966 році він вперше опублікував статтю, присвячену тій самій проблемі на сторінках “Французького ежегодника” [48; С.312-319].

У післявоєнний період П. Ренувен багато і плідно працював, як історик. Саме в цей час вийшли найбільш значні його праці, присвячені вивченню історії міжнародних відносин, а також були опубліковані численні статті і лекційні курси, присвячені як історії окремих країн, так і вивченню певних проблем.

У 1946 році вийшла робота П. Ренувена “Далекий Схід у 1840-1940 роках” [49]. У цьому творі, далекому від традиційної тематики (сам П. Ренувен ніколи не вважав себе сходознавцем), він зумів, як писав С.У. Гальперін – показати “глибину знання предмету, яка не принизила б честі навіть дуже обізнаного спеціаліста в історії цієї галузі” [5; p.159].

У післявоєнний період були перевидані, після відповідного коректування автора, багато з його довоєнних праць. Як ми вже згадували, третім і четвертим виданням вийшла “Європейська криза і велика війна – 1948 і 1962 роки» [50]. У 1947 році вийшов другим, у 1960 році – третім виданням підручник “Сучасна епоха”.

У 1949 році П. Ренувен разом з К. Блоком здійснив спробу дати студентам путівник з методики роботи над документами, поновивши старий путівник Ш.-В. Ланглуа і Ш. Сеньобоса [51].

Відчуваючи вплив післявоєнних спроб правлячих кіл західноєвропейських країн організувати “європейську єдність”, П. Ренувен знову звертається до історії Сполучених Штатів Європи. У 1948 році він виступив із доповіддю на цю тему на конгресі присвяченому століттю революції 1948 року [52].

Наступного року у Оксфорді вийшла окремих виданням брошура П. Ренувена на аналогічну тему [53; 24р.], а у 1953 році він знову публікує подібне дослідження [54; p.29-56].

У окремих статтях, присвячених традиційним для історика проблемам, помітна спроба висвітлити нові аспекти, по-но-

вому підійти до їхнього вивчення. Наприклад, він досліджує роль фінансів у складанні англо-французької “сердечної угоди” 1904 року [55;p.359-368], аналізує ті ж проблеми в історії франко-російського союзу 1891-1893-1917 років [56; p.228-248] і в історії вступу у війну Сполучених Штатів Америки [57;p.290-305].

У післявоєнні роки вийшли численні віддруковані на ротапринті лекційні курси, які П. Ренувен читав студентам Сорбони та Вільної школи політичних наук.

Своєрідним підсумком вивчення історії міжнародних відносин можна вважати восьмитомну “Історію міжнародних відносин”, що вийшла у 50-х роках [58].

Ця праця охоплює великий хронологічний відрізок часу – від V по XX століття. Перші чотири томи написані Ф.Я. Ганехофом, відомим бельгійським спеціалістом з історії європейського середньовіччя (т.1), Г. Целером, професором Сорбони (тт. II і III) і Л. Фюж’є, професором Ліонського університету (т. III-IV).

Останні чотири томи, які охоплюють 1815-1945 роки, написані самим П. Ренувеном, йому ж належить і загальна ідея праці. Видання свідчить про великий рівень редакторської праці, завдяки якій досягнута уніфікація окремих його частин.

Подальше дослідження творчості П. Ренувена можна було повести у напрямку, вже взятому: розглянути його концепцію міжнародних відносин, відмічаючи певну еволюцію оцінок.

Не відсторонюючись від такого підходу, вважаємо більш цікавим дослідити те нове, що він вніс у постановку проблем, у розробку методу вивчення історії міжнародних відносин. Тим більше, що в цілому трактовка подій міжнародного життя, їх оцінка мало змінилися порівняно із довоєнними. Цей факт відмічав його американський дослідник С.У. Гальперін. Він писав: “Хоч деякі свіжі деталі були введені, трактовка не містила нічого дійсно оригінального або вразливо нового [5; p.161].

При цьому треба відмітити, що почавши як представник офіційної французької концепції війни, яка була сформована П. Пуанкаре, П. Ренувен чимало зробив для її захисту, обґрунтування й уточнення. Зміни в сучасній йому міжнародній ситуації теж знаходили відображення в його творах. Крім того, з середини 30-х років з появою праці “Європейська криза і велика війна”, стало

помітним зрушення П. Ренувена з позиції класичного традиціоналізму. Деяко розширюються географічні, а також проблемні рамки його досліджень. Ці зрушення остаточно оформилися у післявоєнний період.

Визнання, якого він вдовоївся за свою діяльність у цей час, є свідченням високої оцінки його не лише як історика, але як теоретика міжнародних відносин. У збірнику, що у 1966 році вийшов на честь П. Ренувена, він був вшанований, як «великий вчитель», який відродив Історію, як у викладанні новітньої історії у Сорбоні, так і у дослідженні [4; р.VII,VIII,IX].

Саме у післявоєнний період завершилася творча еволюція П. Ренувена від історії дипломатії до історії міжнародних відносин. До цього його привела необхідність врахувати принципи, які пропагувалися школою «Анналів». Вони стало ведучим напрямом в університетській науці Франції протягом першої повоєнної п'ятирічки (1945-1950).

Усі форми традиційної історії перед цим переможним наступом «Анналів» повинні були значно видозмінюватися. Таким чином, дипломатичну історію вивчення і викладання якої у Сорбоні очолював П. Ренувен, спіткала спільна доля.

Вплив «Анналів» на еволюцію традиційної історії міжнародної політики здійснювався не лише у плані ідеологічному, але й в організаційному. Після Другої світової війни VI секція Практичної школи вищих знань запровадила викладання політичної соціології, маючи на меті “вивчення економічних і соціальних факторів міжнародної політики”. У 1953 році Національний інститут політичних наук (Французька асоціація політичних наук) з ініціативи Ж.-Б.Дюрозеля організувала “Круглий стіл” по темі: “Основи міжнародної політики” [59;р.233].

Виступаючи з доповіддю на X конгресі історичних наук у Римі П. Ренувен відмітив, що “підвищення інтересу до економічної й соціальної історії у Сорбоні почасти пояснюється впливом кафедри економічної історії (нею з 1936 по 1939 р. завідував Марк Блок-Л.Т.) та VI сесії Практичної школи Вищих знань» [60;р.335].

Ж.Б.Дюрозель у статті, вміщеній у збірці на честь П. Ренувена, спробував пояснити ставлення свого вчителя до школи «Анналів». Він писав: “У Франції незворотній рух до синтезу був

розпочатий під впливом Жоржа Лефевра, Ернеста Лабруса, Марка Блока, Люсьєна Февра і Фернана Броделя. Саме вони ввели в історію новий вимір [4;р.13].

Гарячковість прихильників “структурної” історії призвела до крайнощів, – відмічає Ж.-Б.Дюрозель – до повного відкидання “подієвої історії”, політичної історії. В особі ж П. Ренувена політична історія знайшла людину, яка змогла поновити її тим, що здійснила синтез “події і структури”. Щиросердне ставлення до праць нової школи (мається на увазі школа «Анналів») примусило його легко визнати, що мова йде про збагачувальний внесок. В останні 30 років те, що він намагався робити – це здійснити синтез між подією і структурами [4;р.14].

Ж.-Б.Дюрозель відмічає, що новий етап у творчості його вчителя розпочався з роботи “Далекий Схід” (1840 – 1940). У ній П. Ренувен дає аналіз “глибинних сил” – економічних, соціальних і психологічних раніше розповіді про події і пояснює не подію подією, а подію – впливом глибинних сил. Пояснюючи причини економічної політики великих держав у цьому регіоні, він писав що європейці і північні американці бачили у цих густо заселених районах земної кулі “ринок для збуту готової продукції”.

Саме ринок був головним магнітом, навіть прагнення колонізаторів укріпитися на Тихому океані, відмічає історик, «було усього лише одним з аспектів домагань, які збуджував китайський ринок» [49; р.7].

У наступних працях і статтях П. Ренувен здійснював зусилля, щоб роз’яснити сутність свого методу вивчення і пояснення міжнародних відносин. Заслужують на увагу наступні праці: – вступ до восьмитомної «Історії міжнародних відносин» за 1954 рік [59], доповідь на X (римському) Міжнародному історичному конгресі [60], стаття у XX томі “Французької енциклопедії” [61], доповідь П. Ренувена у співавторстві із Ш. Шнейдером, Ф. Броделем, Е. Лабрусом підготовлена по завданню Національного центру наукових досліджень [63;р.19-51] та інші статті. Найбільш повно теоретичні погляди П. Ренувена викладені в його останній великій роботі “Вступ до історії міжнародних відносин”, написаній у співавторстві з Ж.-б.Дюрозелем [65].

У вступі до “Історії міжнародних відносин” П. Ренувен пише, що основа сучасних дебатів щодо методів вивчення міжнародних відносин була закладена у міжвоєнний період і дискутуючі поділяються на дві групи. Одна відстоює традиційну концепцію, вважаючи достатнім обмежитись дипломатичною історією вивчення відносин між урядами, діяльністю дипломатів, державних діячів, їхніх поглядів, характерів і помилок [58; т.1; р.IX].

Представники нових тенденцій історичних досліджень не вважають можливим обмежуватися дипломатичною історією, їх цікавить історія відносин між народами, вони звертають увагу на вивчення “матеріального і духовного життя суспільств” [58; т.1;р.X].

Одна з цих груп вважає, що історію відносин між державами й народами можна пояснити у їхній залежності і взаємозв'язках із географічним середовищем, умовами матеріального життя, економічної структури і т.п. Прикладом такого розуміння завдань історичної науки на думку П. Ренувена є Фернан Бродель. Друга група вважає великими «історичними силами»—»почуття»,»пристрасті»,»колективну психологію». Вони наполягають на необхідності вивчення національних темпераментів, засобів мислення, колективної психології того чи іншого народу [58; т.1; р.XI]. Прикладом такого підходу для П. Ренувена є італійський історик Ф. Шабо і його послідовники.

Сам П. Ренувен утримується від вибору, вважаючи, що історик повинен усюди шукати елементи пояснення, не протиставляючи крупні причини дрібним. У категорію “глибоких сил” – *forces profondes* – у нього потрапляють і географічні умови життя суспільств, і економічні або фінансові інтереси, техніка, соціальні структури, демографічні рухи, великі течії думки та релігійні сили, спосіб життя народу, його темперамент.

П. Ренувен підкреслює необхідність вивчення ролі державних діячів, які відчуваючи вплив глибинних сил, тим не менш здатні “змінювати хід міжнародних відносин «[58; т.1; р.XVI].

У програмній статті від 1954 року П. Ренувен підкреслює, що спроба встановити ієрархію глибинних сил, які направляють зовнішню політику держав “буде марною”, бо відносна роль цих

сил змінюється у залежності від епох і держав і усяка спроба ізолювати одну із них ризикує бути довільною [59; р.233].

У вступі до “Історії міжнародних відносин” П. Ренувен розділяє глибинні сили на дві великі категорії “матеріалістичні” й “ідеалістичні”. Їхній виклад далі дається із наступними підзаголовками: 1) географічний фактор, 2) демографічні умови, 3) економічні сили, 4) угоди, 5) фінансові питання, 6) національні почуття, 7) націоналізм. Як роз’яснює Ж.-Б.Дюрозель, за своєю природою ці сили є такими що поза волею державного діяча нав’язують йому направлення й кордони його діяльності [4;р.6].

Глибинні сили міжнародної політики.

а) Географічний фактор

Вступ до «Історії міжнародних відносин» розпочинається з вивчення взаємозв'язку географічного фактору із засобом життя і зовнішньою політикою держави. П. Ренувен цілком справедливо звертає увагу на необхідність вивчення зовнішніх умов, які оточують існування “людських груп”. Підкреслюючи значення для їхнього розвитку таких природних умов, як клімат, рельєф місцевості, якість ґрунтів, наявність природних багатств, географічне розташування держави, наявність зручних шляхів сполучення, французький історик вказує, що всі ці умови безперечно впливали на розвиток людських колективів, але не були визначальними. Він підкреслює значення діяльності людей, їхніх ініціатив як у економічній галузі, так і у сфері політики. Саме вони – ці ініціативи – протягом століть зменшили значення географічних факторів у історії людства. Слідом за Л.Февром П.Ренувен негативно ставився до ратцелєвського детермінізму і вважав, що в історії взаємовідносин людини з природою і вплив людини на зовнішній світ заслуговують серйозного вивчення.*

П. Ренувен визнавав важливість вивчення впливу людської праці на природу, “географічний примус” від фізичного середовища (існування людей) суттєво зменшується завдяки ініціативам, які здійснюють люди [65;р.29].

Відповідаючи на запитання – від чого залежить здатність людей підкорювати природу, використовувати із зростаючою ефективністю її багатства, – П. Ренувен вважає вирішальним фактором економічний розвиток суспільства, розуміючи під цим прогрес техніки і науки [65; р.19]. Ренувен охоче звертається до історії XIX століття, відмічаючи що саме з цього століття прогрес дозволив “обмежити вплив географічного середовища” і поста-

*П.Ренувен справедливо відмічав, що уся «політична географія» Ф. Ратцеля має на меті «виправдання територіального розширення Германської імперії» [65. Р,23].

вив на службу людини нові джерела енергії, ресурси надр, змінив умови ведення сільського господарства, знищив ізоляцію окремих регіонів земної кулі, зробивши їхню продукцію доступною для світового ринку [65;p.27].

Не забуваючи про зовнішню політику, П. Ренувен пише, що історик, який нею займається, повинен дуже рахуватися із цими впливами фізичного середовища, які завжди відчутні у способі життя народів, у торгових і політичних контактах, у відносній могутності держав [65;p.6].

Однак П. Ренувен був далекий від того, щоб вважати що зовнішня політика держави визначається географічними умовами її існування. «Аналогії між географією і зовнішньою політикою держави безспірні», але вони «нестабільні, майже завжди вичерпані» [65;p.22]. І далі він уточнює: “Роль географічних факторів у міжнародних відносинах немає сталого характеру. Діяльність людини досягла, особливо протягом останнього століття, зменшення впливу фізичного середовища завдяки засобам, які були винайдені, та обмеження, які вона встановила. Саме технічний прогрес був найбільшим винуватцем цього успіху» [65;p.26-27].

Законодавчу ініціативу держав, завдяки якій були змінені умови експлуатації землі та підземних багатств, суворо визначені кордони держав, впорядкована сухопутна і водна міжнародна торгівля, П. Ренувен вважає набагато менш дійовою у справі підкорення сил природи й зменшення залежності людства від географічних умов його існування, ніж прогрес техніки [65; p.29].

У наш час про все це дуже цікаво написав англійський, шотландський історик і журналіст Ніл Фергюсон у своїй книзі «Цивілізація» [66].

Оцінюючи в цілому погляди П. Ренувена на співвідношення історії й географії, можна твердити, що він є прихильником географічного посибізму, до певної міри продовжувачем традицій французької школи «географії людини», представленої П. Відалем-де-Ла-Блашем, Ж. Брюном, А. Деманжоном та ін., що на нього значний вплив мали погляди Л. Февра на цей предмет, якого він часто і з прихильністю цитує. Таким чином, П. Ренувен відчув на собі вплив раних «Анналів». Капітальний твір Ф. Броделя «Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Філіппа

П». (Paris. 1949) йому знайомий, але в цілому тенденція до географічного детермінізму, якою відмічена ця книга, П. Ренувену є чужою.

б) Демографічний фактор

При розгляді демографічного фактору П. Ренувен зупиняється на двох питаннях: 1) вивченні значення демографічних умов для економічної і політичної могутності держави, 2) вивченні наслідків міграційних потоків у міжнародному житті.

Варто відмітити, що П. Ренувен не належав до тих вчених, які вважали народонаселення, його чисельність і щільність чинником, який визначає розвиток суспільства, але вважав його фактором, що впливає на нього. Наприклад, він вказував, що «цифра населення могла бути головним елементом воєнної могутності у ті часи, коли ефективність армії була пов'язаною із числом воїнів більше, ніж із силою вогню» [65; р. 30]. Він не вважав наявність великого населення фактором, який автоматично веде країну до воєнної могутності. Останнє, на його думку, залежить від економічної могутності держави, її фінансових можливостей, від соціальних умов, а також, від «умонастрою населення». Недостатність фінансів, на думку П. Ренувена, була важливою перешкодою для створення армії, чисельність якої була б пропорційна чисельності населення у Італії і Росії. Остання, писав історик, страждала також від недостатнього виробництва зброї. Фінансові та інші матеріальні проблеми Росії «особливо залежали від умонастрою буржуазії і від тієї частини, яку вона брала на себе із забезпечення національного зусилля» [59; р. 243].

У «Вступі до історії міжнародних відносин» П. Ренувен децю по-іншому пояснює слабкість російської армії. «Фінансові питання, вочевидь, відігравали свою роль, як і в Італії, але меншу, ніж економічні та соціальні фактори: збільшення складу армії було в цій країні обмежено відставанням промислового розвитку, недостатнім виробництвом зброї, а також крайньою нестачею командного складу, бо середня й дрібна буржуазія, де набиралися кадри молодших офіцерів..., була нечисленною і майже не мала воєнного духу [65; р. 32].

Спроби П. Ренувена пояснити воєнну могутність Японії і воєнну могутність Китаю у 1867–1914 рр. відношенням населення цих країн до військової служби, не здаються нам вдалими. Хід його суджень наступний. У першій країні, пише історик, існувала каста самураїв, яка з готовністю постачала кадри армії, і уряд, головною турботою якого було нав'язування у парламенті політичним партіям вотування воєнних кредитів». У Китаї ж населення зневажало воєнне ремесло, йому було чужим принесення у жертву інтересів індивідуума або сім'ї інтересам держави, клас освічених проповідував відразу до воєнної служби, а уряд був нездатним організувати фінанси» [62;р.243–244]

Військова могутність Японії у зазначений період базувалася на швидкому економічному розвитку країни, яка завдяки радикальним реформам епохи Мейдзі, позбавилася феодалних пут і швидко розвивала капіталістичну економіку. Традиції касты самураїв мали безперечне значення для забезпечення тих військових перемог, які гарантували Японії самостійний національний розвиток.

Військова, політична та інша відсталість Китаю пояснювалася тим, що він у цей час був залежною країною, відсталою у економічному, соціальному, політичному відношенні, у якій хазяйнували сили міжнародного імперіалізму.

У «Вступі до історії міжнародних відносин» П. Ренувен і наближається до такого пояснення. Він зазначив, що причини, які не дозволили Китаю використати свою колосальну демографічну перевагу (у момент японсько-китайської війни 1894 р. вона була восьмикратна), були і фінансові, і економічні, і політичні, але особливо, психологічні [65;р. 34].

В цілому П. Ренувен вважає демографічний фактор не головним, а другорядним у визначенні військової могутності держави та її економічної могутності. Аналогічним чином французький історик оцінював значення демографічного фактору для розвитку сільського господарства. Він наводить у приклад Китай, Ірландію та Росію, які маючи у ХІХ – на початку ХХ ст. велике населення, не мали передового сільського господарства.

Вивчення відносин між зростанням населення та економічним розвитком приводить П. Ренувена до постановки питання

про «демографічний тиск», «перенаселення». У світі й на демографічних конгресах дебатовалося питання «оптимальної цифри населення», яку бажано вирахувати для кожної країни. П. Ренувен, вказавши, від скількох факторів залежить оптимальна цифра населення, при якій не знижується життєвий рівень народу у даній країні в цілому (тут він вказує на ресурси землі та корисні копалини, стан розвитку техніки та наявність необхідних капіталів, внутрішню організацію економіки, розвиток зовнішніх обмінів) і підкреслюючи змінюваність цих факторів у часі, доходить висновку, що усяка спроба вирахувати «оптимум» населення є ненадійною [65;p.35].

Надзвичайно важлива вказівка П. Ренувена на те, яке велике значення для населення бідних країн (і не самих бідних – Л.Т.) має знання того, у яких умовах живуть «забезпечені» країни. П. Ренувен справедливо відмітив значення цього фактору для сучасного життя світу. Ми ж підкреслимо його значення для мотивації України у сучасній війні із Росією.

Деякі із зауважень П. Ренувена щодо ролі демографічного фактору в історії являють інтерес. Наприклад, він писав, що швидке зростання населення у Німеччині в кінці ХІХ ст. викликало у нації почуття оптимізму і навіть зверхності по відношенню до народів, які не мали таких темпів демографічного підйому, наприклад, по відношенню до французів*. Загальне омолодження населення впливає, вважав П. Ренувен, на ставлення нації до зовнішньо-політичних питань, коли досягають зрілого віку чоловіки, покоління яких не сприймає болюче спогадів минулого [65;p. 37].

Так, П. Ренувен вважав, що питання Ельзасу та Лотарингії у 1914 році не хвилювало більше французів, бо на цей час до самостійної історичної діяльності прийшло покоління, для якого згадка про поразку 1871 р. не була болючою, а в молодого покоління ельзасців і лотарингців «образ французької батьківщини померкнув вже до кінця ХІХ ст.» [61;p.246]. Тим більше, що вони

*Населення Німеччини в рік її об'єднання становило 41 млн. осіб, у 1901 р. – 57 млн. Населення Франції у 1871 р. налічувало 36 млн. осіб, у 1900 р. – 39 млн. Між тим С.В. Віднянський відмітив, що з 1870 по 1910 рік населення Європи в цілому зросло з 290 по 435 млн. осіб [11, с. 63].

жили в країні, яка бурхливо розвивалася, випередивши таких лідерів світу, як Англія і Франція.

Ці зауваження варті того, щоб їх враховувати у конкретно історичному дослідженні, вони збагатять його.

Однак сам П. Ренувен не поширював значення подібних зауважень на всі країни світу і не вважав, що демографічний підйом сам по собі здатен зробити націю успішною і войовничою, штовхнувши на завоювання життєвого простору. Ні в Росії, ні в Індії, ні в Китаї тенденції соціальної психології не були відмічені тими ж ознаками, що і в Німеччині, не дивлячись на схожість демографічної ситуації на початку ХХ ст. П. Ренувен вважав, що перетворення демографічного фактору у небезпечну силу, яка рухає державу до війни («перенаселення», «демографічний тиск») залежить від темпераменту народу. Уряди ж використовують демографічний аргумент для прикриття політичної мети – досягнення політичної могутності, престижу, безпеки і т.п. [65;р.41–42].

Посилання на такі, чисто політичні аргументи, дуже поширені у творах П. Ренувена. Саме їх він найчастіше й охоче висуває як причини політичних подій, таким чином з їх допомогою перекладаючи відповідальність за війни з урядів на народи.

Другою групою питань, які займають П. Ренувена у вивченні значення демографічного фактору в історії міжнародних відносин, є міграційні рухи. Він досліджує вплив міграції на країни еміграції й на країни імміграції. Він справедливо відмічає, що для країн еміграції позитивні наслідки простежувалися у плані економічному, політичному і соціальному. Виїжджало зайве аграрне населення, безробітні, представники національних меншин, революціонери тощо [65; р.45–46]. У плані міжнародному: на новому місці емігранти ставали знаряддям культурного впливу і торгового проникнення – емігранти були покупцями й пропагандистами товарів своєї батьківщини, утворювали однорідні групи на новому місці проживання, і держава – їхня батьківщина могла використовувати їх у цілях зовнішньої політики. Емігрантський потік держава могла заохочувати, писав П. Ренувен, з метою заселення своїх колоній [65;р. 45–46].

Як негативні наслідки еміграції, П. Ренувен називає «знення», «зменшення життєвої сили», демографічне старіння на-

селення країни, звідки йде еміграція, зменшення кількості солдатів. Розглянувши ці явища по черзі, історик дійшов висновку, що негативні наслідки еміграції або ж не встигли виявитися у країнах виїзду, із-за короткочасності її бурхливого періоду (кінець XIX – 1914р.), або позитивні елементи переважали негативні. Наприклад, він пише, що адміністрація Австро-Угорщини крізь пальці дивилася на виїзд чоловіків призовного віку, хоч офіційно їхній виїзд був заборонений. «Перевага, яку в соціальному плані давав від'їзд бідних і невдоволених, була вагомішою за бажання зберегти для держави усіх чоловіків, здатних служити на випадок війни» [65;р. 47].

П. Ренувен вважав, що результати імміграції були сприятливими у плані економічному, але не завжди були такими у плані соціальному і політичному. У 1954 р. він ставив питання необхідності вивчення впливу імміграції на зміцнення політичного радикалізму в країнах в'їзду [61;р.245]. У 1964 р. він писав, що іммігранти США у більшості селянського походження, повільно набували класової свідомості. Коли ж вони її набували, то неохоче йшли у Американську Федерацію Праці, діяльність якої керувалася кваліфікованими робітниками, та й вона їх не заохочували до своїх лав. Вони йшли до угруповань революційного характеру. На думку П. Ренувена, розмах еміграції призвів до «роздріблення» робітничого класу США. Італійці та слов'яни, які склали більшість прибулих після 1895 р., на думку П. Ренувена, були менш здатні до вивчення англійської мови та до пристосування до ліберальних й демократичних установ США, країні міг загрожувати підрив «національної єдності», який міг послабити її у проведенні зовнішньої політики. Ці побоювання французького історика не справдилися.

Однак найближчі результати європейської еміграції для США він оцінює позитивно. «Вони полегшили демографічний тиск, зменшили жебрацтво, таким чином, зменшили причини соціальної нестабільності, а такі кризи – позначилися б на міжнародних відносинах, збільшили б напругу, надали б імперіалістичним намірам сприятливі випадки». [65;р. 55]. Цю думку П. Ренувена можна підтвердити, згадавши радянського дослідника історії чартизму О.В. Єфімова, який писав: «Якщо ми пригадаємо, що

в Англії у 50-х роках XIX ст. приріст населення складав 200 тис. чоловік на рік, а виселялося у колонії стільки ж, то одержимо ще один факт, який пояснює поразку такого руху як чартизм [67;с. 554–555].

Французький історик звертається до висвітлення питання про зв'язок демографічного чинника з міжнародними ускладненнями й війнами, розглядаючи низку прикладів, серед них причини англо-бурської війни. Він вказував на важливість проблеми уїтлендерів і підкреслював, що «демографічна ситуація беззаперечно була витокком кризи» [65;р.56]. Трохи нижче він писав, що «демографічний фактор не повинен розглядатися поза економічним, політичним і психологічним контекстом». У підручнику «Сучасна епоха» походження англо-бурської війни виглядає наступним чином. Англійський імперіалізм, пише П. Ренувен, мав плани негайної анексії бурських республік. Натхненником англійської політики був Сесиль Родс. Перепоною агресії була Німеччина, уряд якої став у позу «захисника бурів». Коли ж Німеччина зрозуміла, що Франція і Росія не бажають підтримати енергійні дії проти Англії, вона відступила. 30 серпня 1898 р. Німеччина й Англія підписали таємну угоду про розподіл португальських колоній, після чого німецький уряд кинув бурів напризволяще [64;р. 491–492].

Це опис зовнішнього боку англо-бурської війни. У «Вступі до історії міжнародних відносин» дається внутрішньополітичний бік справи. Відкриття золотих копалин, пише П. Ренувен, привабило у Трансвааль сильну європейську імміграцію. У 1895 р. уїтлендери, у більшості своїй англійці, склали дві третини дорослого, білого населення країни. Зайнявши панівне становище в економіці, вони почали домагатися політичних прав, які їм були потрібні для захисту економічних інтересів. Бури не хотіли їх їм надавати, боячись бути «затопленими іншою формою цивілізації» [65;р.55]. Пасивний спротив бурів змусив уїтлендерів звернутися до англійського уряду. Без сприяння його, вважає П. Ренувен, демографічна ситуація не привела б до війни. «Англійський уряд вирішив підтримати своїх підданих, бо ухиляння було б визнанням слабкості, від чого світова позиція Великої Британії могла б постраждати». Англій-

ський кабінет заявив, що не може допустити, аби Трансвааль був «незалежною й суверенною державою». Таким чином, вважає П. Ренувен, «підтримка уїтлендерів була приводом реалізації панування, яке випливало з політичних, економічних і фінансових інтересів» [65;р. 56].

Немає причин розбиратися у витоках англо-бурської війни та заглиблюватися у аргументацію П. Ренувена. Щодо першого – то існує велика література питання. Тут можна назвати радянського дослідника О.С. Єрусалимського, блискучу книгу німецького вченого американського походження Георга Хальтартена (передмова О.С. Єрусалимського) і багато інших [68]. Варто підкреслити, що звертання П. Ренувена до вивчення ролі демографічного фактору поглиблює, урізноманітнює аналіз витоків війни, робить історичну ретроспективу більш багатоаспектною, і як таке воно заслуговує на схвалення.

в) Економічний фактор

П. Ренувен звертається до вивчення цієї «глибинної сили» з метою встановлення «природи зв'язків», які існують між суперництвом матеріальних інтересів й протиріччями політичних інтересів, з метою вивчення взаємного впливу між економікою і політикою [65;р. 67].

З усієї книги «Вступ до історії міжнародних відносин» аналізу економічного фактору відведено більше ста сторінок – третій, четвертий й п'ятий розділи. Третій розділ, що має назву «Економічні сили конкуренції і конфлікти» досліджує конфлікти між державами на ґрунті економічної політики, методи економічної експансії (боротьбу за ринки збуту, джерела сировини, контроль за великими шляхами сполучення) та примуси (митні війни, ембарго, бойкот). В четвертому розділі під назвою «Економічні сили. Угоди» вивчаються питання митних союзів, економічного «кондомініуму», випадки міжнародних економічних угод. П'ятий розділ присвячено фінансовим питанням. В ньому розглядаються історія розвитку іноземних інвестицій капіталу, роль держави у цьому питанні, взаємозв'язок між «фінансовим імперіалізмом і політичними конфліктами».

З попередніх роздумів П. Ренувена про світове господарство проглядає жалкування з приводу неможливості встановити в світі вільний обмін товарами, що призвело б товаровиробників до раціонального розподілення їхніх обов'язків» [65;р. 67–68]. Це неможливо, бо кожна держава прагне розвивати усі продуктивні сили. Тому держави вдаються до протекціонізму не лише на території метрополії, а й колоній. У другій половині ХІХ ст. до цього приєдналися турботи про пошук ринків збуту та джерел сировини для «масової й серійної промислової продукції, яку країни почали виробляти завдяки введенню машин та прогресу транспорту» [65;р. 74]. Говорячи про закабалення Китаю, Марокко, Сіама, Персії, Туреччини великими державами, П. Ренуven відмічає, що привілеї, яких домагалися великі держави, вели до задушення місцевої промисловості в цих країнах. Французький історик писав, що встановлення зон економічного впливу було однією з форм експансії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Особливо полюбляла використовувати цю форму впливу Німеччина, яка запізнилася до розподілу світу*. Усюди, підкреслював П. Ренуven, суперечки за розподіл сфер впливу «були регульовані компромісами» [65; р.77]. П. Ренуven відмічає тісний зв'язок економічних і політичних інтересів великих держав. Німеччина, змагаючись за вплив на Марокко, жадала одержати у своє розпорядження його залізо, Англія жадала золота й діамантів бурських республік, Японія хотіла заліза Манчжурії. Однак економічні інтереси часто-густо відігравали «додаткову роль у підприємствах, горизонт яких був політичним», вважав історик [65;р.81].

Однією з форм боротьби великих держав за «господарську територію» була боротьба за залізничні концесії у відсталих країнах.

Підкреслюючи, що боротьба за них (у Китаї, Південній Америці, Африці, Туреччині) часто-густо була запеклою, П. Ренуven підкреслював, що «суперечки ці регулювалися шляхом компромісів, але не конфліктів». [65;р. 90].

*Друзі Ф.Енгельса говорили, що він заїкається на 20-ти мовах, бо ж батько-фабрикант готував його не як теоретика наукового комунізму, а як торгового агента. А заїкання було його природною вадою.

П. Ренувен намагався в'яснити питання: як склалися міжнародні відносини у ті періоди, коли держави змушені були вдаватися до засобів економічного тиску – митних війн, ембарго, бойкоту. Головне, що його цікавило: з'ясувати, що чому служить: економіка політиці, або політика економіці. Звертаючись до витоків російсько-німецької митної війни 1890–1894 рр., він доходить висновку, що вона була викликана не економічними, а політичними причинами. Боротьба Росії за сільськогосподарський ринок Німеччини і боротьба німецьких промисловців за ринок Росії, для П. Ренувена, удавана причина конфлікту. Насправді, пише П. Ренувен, «спрямованість економічних відносин підкорювалася німецьким політичним інтересам» [65;р. 94]. У «Історії міжнародних відносин» він про цю війну пише так: «розбіжності економічних інтересів відігравали свою роль» у відносинах між двома імператорами – Німеччини й Росії, але дія «економічних і фінансових рушійних сил не була визначальною». «Лише політичний розрахунок людей «нового курсу» дає пояснення» [58;р.126, 127]. Німеччина бажала розірвати франко-російський союз, тому вдавалася до економічних засобів тиску на Росію. У 1887 році був укладений договір «перестраховки» між Німеччиною та Росією. Бісмарк він не задовільняв «недостатністю російських зобов'язань на випадок війни з Францією» [58;р. 128]. З метою домогтися їхнього збільшення він вдався до економічного тиску на Росію: заборонив Рейхсбанку брати у заставу російські цінні папери й підвищив мита на російський хліб. З 1887 року російський уряд почав укладати позики у Франції, які перетворилися на важливе політичне знаряддя у відносинах Франції й Росії і кінець кінцем заклали фундамент франко-російського союзу, запобіганню якого Бісмарк багато років віддавав усі сили. Із приходом до влади уряду Капріві розпочався «новий курс». Він виходив з того, що війна на два фронти для Німеччини неминуча і їй треба зміцнити стосунки зі своїми дійсними союзниками – Австро-Угорщиною, Італією та Румунією і домогтися приєднання до свого блоку Англії. Німеччина пішла на серйозні економічні поступки Італії та Австро-Угорщині щодо їхнього сільськогосподарського експорту у Німеччину, сподіваючись на розширення ринків для своєї промисловості. З цією ж метою Ка-

пріві розпочав митну війну з Росією. Щоб домогтися зниження російських мит на німецькі промислові товари, Німеччина ввела знижені тарифи на російські товари. Тим часом не здійснилися спроби німецько-англійського зближення. Німеччина і по відношенню до Англії змушена була піти на поступки.

Політика Капріві проводилася у супереч інтересам і пруських аграріїв і магнатів важкої промисловості. Тому вже у 1894 р. Капріві змушений був піти у відставку. Уряд Гогенлое узяв курс на виправлення «помилки» Капріві. Такий підхід до вивчення проблеми більш плідний, ніж постановка питання П. Ренувеном: що чому служить – політика економіці чи навпаки. Тим більше, що сам П. Ренувен дає численні приклади того, як ці два фактори тісно переплетені і взаємозалежні в історії.

Четвертий розділ роботи присвячений П. Ренувеном вивченню тих прикладів, коли на ґрунті економічних відносин держави досягали угод. Він хотів розібратися, наскільки угоди в цій сфері сприяли підтриманню міжнародного миру. Друге питання, яке цікавило П. Ренувена: висвітлення відносної ваги економічних і політичних факторів у справі укладення міжнародних угод, тобто їхній вплив на міжнародне життя.

П. Ренувен пише, що угоди між державами у економічній сфері сприяли підтриманню міжнародного миру. Таку дію мали угоди про митні союзи, економічні кондомініуми у колоніальній сфері. Він схильний пом'якшувати імперіалістичні протиріччя між великими державами. «У багатьох випадках, пише П. Ренувен, суперництво в епоху «розподілу світу» ... було регульоване компромісами: держави «по-дружньому» домовлялися про розмежування зон впливу у «нових країнах», до яких він відносив Османську імперію, Абіссінію, Персію, Китай, португальські колонії та ін. [65;p.110].

Боротьба за сфери впливу, за колонії, яка насправді була гострою й жорстокою, виглядає часто в П. Ренувена історією джентльменських угод, взаємної запобігливості великих держав. Наприклад, говорячи про встановлення французького панування у Тунісі та англійського у Єгипті, П. Ренувен підкреслює, що доля цих колоній була вирішена одночасно, й це не було випадковістю. Він пише, що обговорюючи ці питання, англійські й фран-

цюзькі політики ніколи не втрачали «з поля зору їхніх взаємних наслідків». [65;p.81–84]

У хорошій старій книзі Ф.А. Ротштейна «Захват и закабаление Египта» [69], автор писав, що Англії «вдалося завоювати «свободу дій» у Єгипті значною мірою завдяки Бісмарку, а також завдяки власній відвазі у нехтуванні усіх міжнародних прав та угод». Що ж до значення економічних факторів у цій історії, то вкажемо лише, що епіграфом до першої частини своєї книги Ф.А. Ротштейн поставив слова Фредеріка Гаррісона з його статті з приводу завоювання Єгипту у 1882 р.: «Гроші, сер, гроші» [69;с. 195]. П. Ренувен заперечував пріоритет англо-німецького антагонізму напередодні війни, писав, що ні та, ні друга країни, страждаючи від взаємної конкуренції, не збиралися вирішувати конфлікт збройним шляхом. Навпаки, Франція й Англія, аби досягти «розрядки у міжнародних відносинах, вважали за необхідне сприяти німецькій економічній експансії» [64;p. 55].

П. Ренувен вказує, що протиріччя між Англією та Німеччиною загострилися із-за морського суперництва. Щоб домогтися скорочення германського флоту, Англія показала себе схильною прийняти німецьку експансію у Малій Азії та Центральній Африці. При цьому історик схильний перебільшувати значення дипломатії та її окремих діячів. Гольштейн допустив важку помилку, не реалізувавши можливості домовитися про англо-німецький союз у 1902 р. «Він думав, що його відмова не матиме наслідків – Велика Британія не зможе об'єднатися з Францією і Росією, бо це буде їй дуже дорого коштувати» [58; v. VI, p. 200–201]. Виявляється, що велике «ні» Гольштейна, який повстав проти союзу з Англією, відіграло вирішальну роль у світовій історії. Найближчим його наслідком була англо-французька угода 1904 р., укладання якої ставиться П. Ренувеном в актив особисто Т. Делькассе. «Трансформація, яку зазнали відносини між великими державами у 1899–1904 рр., є значною мірою працею Т. Делькассе», пише він [64;p. 497].

Говорячи про укладання англо-французької угоди 1907р. він відмічає, що тут був намір знайти компроміс між спірними економічними інтересами, але «домінували сили політичні й стратегічні важелі» [65;p. 117]. Французький історик доводив, що

головними пружинами цієї угоди були турботи «про безпеку, бажання престижу, воля до могутності. Вплив економічного фактору мав лише додаткове значення» [58;v.VI;p.223].

П. Ренувен вважав, що у формуванні імперіалістичних угруповань, які зійшлися у бойні у 1914 р. економічні причини «відіграли лише другорядну роль». «...Уряди й народи усвідомлювали, що зіткнення у сфері матеріальних інтересів не варті війни, тим більше великої війни» [58;v. VI;p. 381–382].

П. Ренувен обмежувально трактує й політичний бік угод 1904 і 1907 років і не визнає їхньої імперіалістичної сутності. Між тим, їхнім справжнім підґрунтям був союз між старими колоніальними країнами – Англією, Францією й Росією для того, щоб не дати новому хижаку – Німеччині, що не встигла придбати колонії раніше, використати протиріччя між ними задля успіхів у боротьбі за розподіл і перерозподіл світу. Угоди 1904 і 1907 років були віхами на шляху до війни з німецьким блоком держав.

П. Ренувен окремо зупиняється на фінансових питаннях, приділяючи увагу іноземним інвестиціям з другої половини XIX ст., аналізує роль держави у цьому процесі та їхній вплив на міжнародні відносини. Треба відмітити, що про фінансовий капітал він не говорив взагалі. Однак він ставив питання про взаємовідносини між державною політикою та інтересами фінансової буржуазії.

Констатуючи, що уряд втручався у переговори про позики на своєму грошовому ринку і контролював іноземні позики своїх громадян, П. Ренувен задається питанням: чи можна встановити зв'язок між урядом і фінансовими колами і говорити про постійне співпадіння їхніх інтересів? [65;p. 139]. Він вважає правомірним говорити роздільно про інтереси ділових кіл та інтереси уряду їхньої країни. «Якщо, – пише він, – фінансисти завжди переслідують матеріальні інтереси, то в урядів – «інші турботи», вони переслідують «національні інтереси»» [65;p. 167–168]. Задля досягнення політичних цілей, а саме – збільшення могутності держави, її престижу, впливу й безпеки, уряд ставить собі на службу політику інвестицій. І тоді «фінансові інтереси замість того, щоб бути рушійною пружиною політичного дійства, ставали його інструментом [65;p. 168].

Розглядаючи питання про роль міжнародного руху капіталу на міжнародні відносини він намагається відшукати в економіці такі риси, які б сприяли «зародженню солідарності інтересів капіталістів усього світу і ставали гарантією міцного миру на землі» [58;v. VI;p. 143]. Він підкреслює, що у самій політиці інвестицій закладена тенденція до стабільності й миру. У цьому П. Ренувен пішов за книгою Г. Хальгартена, присвяченою дослідженню зовнішньої політики німецького імперіалізму до 1914 р. Ця книга була високо оцінена у радянській історіографії, наприклад, О.Є. Єрусалимським [68].

П. Ренувен сам намагається дати приклади миролюбства фінансових кіл. Він знову говорить про миролюбство лондонського Сіті, яке проявилось у серпні 1914 р. – цей приклад переходив у нього з однієї роботи до другої протягом чотирьох десятків років. Він відмічав коливання фінансових кіл США у 1916–1917 рр. щодо питання вступу їхньої країни у Першу світову війну. Стосовно інших прикладів «миротворства» фінансового капіталу, то П. Ренувен, наприклад, справедливо пише про те, що фінансова експансія виступала як фактор миру, оскільки відігравала роль «клапана» – «промислові країни, вочевидь, зазнали б безробіття й соціальних заворушень, які, можливо, і не були б прямою причиною політичних конфліктів, але сприяли б загостренню суперництва» [65;p. 155]. Він також позитивно оцінює вплив політики інвестицій на країни, куди вони спрямовувалися. Цей капітал сприяв розвитку промисловості, примножував суму благ вжитку, зменшував там безробіття [65;p. 156]. Разом з тим П. Ренувен був серйозним істориком, щоб не бачити і негативного боку ввозу капіталу у слаборозвинені країни. Відмічаючи «глибинні» зміни в економічному житті Індії, викликані експортом англійського капіталу в цю країну, П. Ренувен змушений був констатувати, що інвестиції «майже не зменшували жебрацтво сільських мас країни і у підсумку виявлялося, що часто гра економічних сил збагачувала багатого та збіднювала бідного» [65;p. 156]. Говорячи, що особливості експорту капіталу у післявоєнний період, П. Ренувен справедливо підкреслив його політичну функцію – експорт капіталу забезпечує стабільність капіталізму у світі.

Таким чином, П. Ренувен оголошував рівнозначність економічного і політичного факторів, вважав марним і недосяжним встановлення ієрархії між ними. Він вважав, що економічний фактор впливає на розвиток міжнародних відносин, але не визначає їх. Він закликав обмежитися вивченням конкретних випадків з історії міжнародних відносин, не намагаючись будь-коли прийти до встановлення законів. У його історичних творах дія економічних сил найчастіше підкорюється політичним факторам і, на його думку, розвиток економічних відносин потребує політичного імпульсу. І останнє безперечно.

У підсумку, П. Ренувен вважає розвиток імперіалізму фактором миру, як з причини зацікавлених ділових кіл у збереженні їхніх інвестицій, так і завдяки впливу на соціальний розвиток країн – і тих, що капітал експортують, і тих, куди він ввозиться.

г) Фактор соціальної психології

Останній фактор, дію якого на міжнародні відносини вивчав П. Ренувен, був фактор соціальної психології. Французький історик неодноразово підкреслював важливість дії й необхідність вивчення психологічного фактору в історії. У доповіді на X конгресі історичних наук, наприклад, він вказував, що у зовнішній політиці держави не має нічого «фатального», що майже завжди відкриваються численні шляхи, між якими можна вибрати, підкреслив, що цей вибір пов'язаний, безумовно, з економічними інтересами і соціальними структурами, але, особливо, з колективною психологією, тобто з інтелектуальними, моральними, релігійними концепціями й зливами почуттів [60;р. 379].

При вивченні впливу соціальної психології на відносини між державами П. Ренувен вважає за необхідність вивчати «прояви національних почуттів», «концепції національних інтересів», на формування яких впливає «національний темперамент, релігія, традиції попередньої зовнішньої політики» і т.п. [61;р. 247–251]. Він підкреслює важливість врахування впливу на міжнародне життя не лише національних течій, національної психології, а й інтернаціональних. Головну увагу тут він звертає на історію пацифістських ідей [60;р. 384].

Варто зазначити, що коло питань, накреслених французьким істориком у 1954–1955 роках, поставлено ним для вирішення у 1964 р. у теоретичній праці, яку ми розглядаємо.

У трьох її розділах, присвячених соціальній психології, аналізуються: проблема націй, їхнього походження та взаємин з державою і форми націоналізму, його рушійні сили і вплив на міжнародні відносини; пацифізм, його підвалини, методи дії і практична цінність його існування.

Для початку П. Ренувен попереджає читача, що дослідження поняття нації складне, його точного визначення немає [65;р. 170]. Він визнає, що у творенні нації й національного почуття беруть участь численні фактори. Серед них спільність території, расові ознаки, мова, історична пам'ять, традиції «інтелектуальної цивілізації», релігія, економічні умови; він вважає, що заслуговує на увагу проблема впливу робітничого руху і соціалістичних ідей на формування нації і національного почуття. Фактори, які, за П. Ренувеном, беруть участь у формуванні нації й національного почуття, не рівнозначні. З його наступних суджень видно, яким він віддає перевагу. «Коли певні зовнішні ознаки чи певні риси колективної психології проявляються всередині людської групи, можна сказати, що ця група являє собою націю» [65;р. 207–208]. П. Ренувен підкреслює наявність у групи «загальної волі жити разом» [65;р. 208].

Можна вважати, ця точка зору П. Ренувена є у Франції офіційною, оскільки її державна статистика не фіксує національних меншин, зараховуючи бретонців, басків, ельзасців та осіб інших національностей до французів.

П. Ренувен справедливо вказує на те, що національні почуття і національні рухи були у «міжнародних відносинах ферментом особливо сильної активності» [65;р. 176]. Вони виступали у двох формах: як рух національних меншин і тоді були силою, яка загрожувала існуванню держави (наприклад, Німеччина до 1871р.).

Говорячи про рушійні сили останнього, П. Ренувен вказує на важливість пропаганди, яку вели «люди думки – письменники, студенти та ін. з метою виховання у роз'єданого народу «почуття спорідненості», показу переваги приналежності до великої

держави» [65;р. 176; 79; р. 184]. Він наполягає на тому, що політичні перспективи, тобто шлях до могутності, який відкривається після об'єднання, важили «набагато більше, ніж економічні інтереси» [65;р. 179]. П. Ренувен підкреслював роль особистості в об'єднавчих рухах. Фрідріх-Вільгельм IV, Вільгельм I, Бісмарк, Карл-Альберт, Віктор-Емануїл і Кавур, Куза, нарешті, визначили історію цих об'єднавчих рухів своїми діями, певними політичними рішеннями, але особливо тим імпульсом, який вони давали зусиллю, вживаному з метою консолідації у потрібних рамках колективного умонастрою [65, р. 180].

Оскільки П. Ренувен говорить конкретно про пробудження руху національних меншин у Європі у 1830–1870 роках, він міг би й згадати про те, що це був період розквіту промислового капіталізму й економічні інтереси національної буржуазії були складовою частиною руху національного.

П. Ренувен розглядає історію формування націй не лише в Європі, а й Америці, Азії, Африці.

Нагадаємо, П. Ренувен – історик міжнародних відносин. Він звертає увагу на зовнішній фактор, підкреслюючи його значення у боротьбі держав за незалежність. Так, історик пише, що у США нація сформувалася значною мірою під впливом боротьби із зовнішньою небезпекою. Те саме він констатує для Японії, у народу якої «національне почуття проявилось лише тоді, коли самураї... усвідомили необхідність перебудувати країну, аби надати їй сили боротися проти іноземного тиску» [65;р. 193].

Перед викликами зовнішньої загрози збоку Японії проявилось національне почуття у Кореї, те саме характерно для Китаю після японсько-китайської війни 1894 р. Тут його пробудження було «занадто слабким і повільним» і лише пропаганда просвічених людей Китаю, серед них – Сунь Ятсена, пропаганда, яку підтримала сама держава, сприяла формуванню китайської нації [65; р. 195–196].

У Єгипті, зазначає історик, національний рух пробудився з 1919 року під впливом: 1) розповсюдження 14 пунктів Вільсона; 2) невдоволення єгипетських селян реквізиціями під час війни і тим, що англійська воєнна влада поводитися з ними, як із підозрілими; 3) особистої діяльності Заглул-паші [65;р. 202–203].

П. Ренувен також підкреслює важливу роль ісламу у пробудженні національної свідомості в країнах, де він був офіційною релігією.

Підкреслюючи, що національна свідомість і національна ідеологія по-різному пробуджувалися у різних частинах світу, П. Ренувен вважав, що це залежить від стану цивілізації, від соціальних структур – їх носіїв, від нерівномірного розвитку понять «свобода» і «демократія», від зовнішніх умов існування кожної групи [65;p. 207]. В цілому він вважав за необхідне здійснити широкі критичні дослідження в цій галузі.

П. Ренувен розглядає вплив національних рухів на міжнародні відносини. Він пише, що там, де мова йде про війну, мир і національні рухи, немає труднощів для історика міжнародних відносин: прогрес національного почуття рідко сприяв збереженню миру, бо найчастіше «воно виникає всупереч існуючому територіальному статусу, тому породжує серйозні потрясіння у міжнародних відносинах» [65;p. 209]. І тут він безумовно правий.

П. Ренувен по-різному визначає «національне почуття» і «націоналізм». Останньому він дає таке визначення: «Це бажання утвердити інтереси нації стосовно інших людських груп». «Переконаність, що нація має свою місію у світі, воля до примноження сили, могутності і процвітання держави, гордість за приналежність до цієї держави, почуття матеріальної, моральної та інтелектуальної зверхності, бажання дати відчутти або нав'язати цю зверхність – такі риси екзальтованого національного почуття, яке обіймається поняттям «націоналізм»» [65;p. 210].

П. Ренувен пише, що націоналізм набував експансіоністської форми як в рамках одного континенту, так і у відносинах між континентами. Для французького історика, і це справедливо, імперіалізм охоплює сферу політики і найбільш суттєвим проявом імперіалізму є націоналізм тієї чи іншої нації.

П. Ренувен правильно підмітив зв'язок між імперіалізмом і націоналізмом і те, що націоналізм у його експансіоністській формі найчастіше проявляє себе як колоніальний імперіалізм, який у період між 1880 і 1914 роками «був головною турботою майже всіх великих держав Європи» – це був період розподілу світу між «білими». Аргументи ініціаторів колоніальної експан-

сії, пише П. Ренувен, вражали своєю однаковістю. Рушійними силами її П. Ренувен вважає гонитву за ринками збуту й джерелами сировини, а також стратегічний, моральний фактор і фактор престижу й могутності [65;р. 212].

П. Ренувен здійснив спробу дослідження різних «націоналізмів».

Він дав різку характеристику німецькому імперіалізму і його крайній формі, що втілилася у програмі Пангерманського Союзу. Ця програма обґрунтовувала права на економічну і територіальну експансію за допомогою розподілу націй на «панівні» та «нижчі». Німці оголошувалися панівною нацією, бо є носіями культури, цінність якої беззаперечна. У силу цього Німеччина має право на включення у свої державні кордони всіх національних меншин сусідніх держав, які говорять німецькою мовою, а також і тих, хто нею не говорить – валонів, литовців, поляків, чехів, угорців, словенців – бо ці останні нездатні створити свою державу. П. Ренувен пише, що пангерманізм мав широкий вплив в армії і флоті, серед викладацьких кадрів і «у генеральних штабах великої індустрії» [65;р. 213–214].

Важливим етапом у розвитку пангерманізму П. Ренувен вважав Першу світову війну, яка «привела до зближення урядових кіл з програмою Союзу». Він відмітив, що Бетман-Гольвег вже у 1914 р. зробив «своїми деякі головні теми пангерманізму» [65;р. 214]. Важливість цього висновку П. Ренувен підкреслював ще у своїй рецензії на книгу Ф. Фішера, відмічаючи, що «вона абсолютно змінює прийнятну думку щодо політики Бетман-Гольвега». З самого початку війни канцлер виконував широку анексіоністську програму миру, однак змушений був приховувати свої погляди, бо «побоювався похитнути вірність соціал-демократії «священного союзу»», – писав тоді П. Ренувен [70;р. 383].

У рецензії на книгу Ф. Фішера звинувачення на адресу пангерманізму навіть відступають у П. Ренувена на другий план порівняно зі звинуваченнями на адресу германського імперіалізму та його керівників. Мабуть, у жодному з творів французького історика вони не звучать так різко й відверто. Ось основні: 1) Він вважав, що німецький імперіалізм, який претендував на «місце під сонцем», особливо непокоїв Європу і світ. Він підкреслив,

що відповідальність за це лежить не лише на окремих особистостях – Вільгельмі II, Людендорфі, а на самому імперіалізмі, точки опори якого слід шукати «в інтелектуальних та релігійних традиціях, в установах, у соціальних структурах і матеріальних інтересах, особливо у співробітництві економічних сил з політичними, яке у Німеччині було тісним протягом усієї війни».

2) П. Ренувен констатував, що німецька політика до війни вже надихалася тими ж таки імперіалістичними намірами, тобто широка програма захоплень склалася в Німеччині ще до війни.

3) З метою її здійснення німецькі воєнні та праві політичні кола прагнули «превентивної війни», тому під час липневої кризи 1914 р. Бетман-Гольвег штовхав Австро-Угорщину до війни проти Сербії і не намагався при цьому уникнути європейської війни. Німецький канцлер піклувався про те, щоб «представити Росію агресором», сподіваючись таким чином домогтися нейтралітету Великої Британії. П. Ренувен солідаризувався з висновками Ф. Фішера, який вважав, що німецька історіографія безпідставно приписує Росії головну вину у походженні війни й писав, що частка відповідальності Німеччини велика.

У заключенні статті французький історик написав: «Дослідження Фріца Фішера мають цінність, яка перевищує – і набагато – усе те, що було опубліковане з давніх давен про історію Першої світової війни» [70;р. 388–390].

Аналогічні думки висловлені П. Ренувеном у великій статті, написаній для газети «LeMonde» з нагоди п'ятдесятиліття початку війни. У ній різко звучать звинувачення на адресу центральних держав. «Австро-Угорщина хотіла врегулювання справ саме війною, а не дипломатичним шляхом» – це про липневу кризу 1914 р. Німеччина повністю підтримувала Австро-Угорщину, виключаючи ідею дипломатичного компромісу. Звичайно, вони хотіли б локальної війни, але твердо вирішили розбити спротив Сербії й Росії «навіть ціною великої війни» [71;р. 6].

Цікаво відмітити і деякі нові нюанси в оцінці поведінки Росії у липневій кризі. Констатувавши, що Росія першою з великих держав оголосила загальну мобілізацію, П. Ренувен підкреслив: 1) це була відповідь на німецьку репліку, 2) Росія побоювалася викликати у керівників французької політики хибну думку, ніби

вона збирається воювати лише проти Австро-Угорщини, що могло підштовхнути Францію до нейтралітету, 3) технічний мотив: якби Росія провела часткову мобілізацію, то механізм загальної був би зіпсований. Цей останній момент П. Ренувен підкреслював особливо [71;р. 6].

Націоналізм інших націй, який, за П. Ренуеном, є головним рушієм імперіалістичної політики, не отримує в нього такої різкої негативної оцінки, як німецький. Стриману характеристику він дає панславізму [65;р. 215–216] та італійському націоналізмові [65;р. 216–218].

Про англійський імперіалізм П. Ренувен написав, що той не мав загарбницьких планів на континенті, але мав широкі імперські зазіхання, які активно проявилися у 1882–1902 роках; і до 1894 р. цей імперіалізм був оборонним і лише у 1895–1902 – агресивним. При цьому він зустрів таке відлуння у суспільстві, яке разом із важким досвідом південноафриканської війни змусило його «назавжди покінчити з цим імперіалістичним захопленням». Болгарські історики, які рецензували восьмитомну «Історію міжнародних відносин», справедливо відмітили: «Оскільки П. Ренувен був переконаним прихильником Антанти, він і у цей новий твір переніс свою стару любов до Англії» [73;р. 101].

Логічно, що, оцінюючи поведінку Англії під час липневої кризи та причини, які штовхнули її до участі у війні, П. Ренувен написав: «Велика Британія хотіла запобігти німецькій гегемонії на континенті, яка була б наслідком французької поразки» [71; р. 6]. Треба відзначити такий нюанс. П. Ренувен наблизився до розуміння значення двозначності поведінки Англії у липні 1914 р.: «Відмова англійського уряду зайняти чітку позицію мала великі наслідки – вона підтримувала в Німеччині ілюзії» [72, р. 6].

В цілому ж П. Ренувен був далекий від реалістичної оцінки англо-німецького антагонізму як основної причини Першої світової війни, у ході якої вирішувалося питання про переділ світу силою зброї.

Якщо ж англійський імперіалізм він визнає агресивним протягом семи років, то французький таким зовсім не вважає. На думку П. Ренувена, Франція не хотіла війни у липні 1914 р. Французький уряд попереджав російський, аби він не зробив нічого,

що могло б викликати відповідь німців. Не можна стверджувати, що окремі політичні діячі Франції бажали конфлікту. Тема «Пуанкаре – війна» була використана в полеміці з питань внутрішньої політики 1922–1929 рр., писав П. Ренувен. Однак уряд прийняв війну і вирішив воювати. Чому? «Не вірність союзницьким зобов'язанням привела Францію до війни, це було бажання втримати європейську рівновагу як головну умову її безпеки» [72;р. 6]. Стосовно французького національного почуття, то він вважав, що воно «ніколи не було імперіалістичним», воно було «консервативним» та «оборонним». Навіть французький «націоналізм» у тій формі, у якій його пропагували такі діячі, як Моріс Баррес і Шарль Моррас, названий П. Ренувенем «песимістичним», «оборонним і консервативним», який піклувався перед усім тим, аби захистити Францію від «загрози германізму» [65;р. 218, 220]. З цих причин, вважає П. Ренувен, він втратив рацію до існування після перемоги 1919 р. і до 1933 р. П. Ренувен повинен був би сказати, що цей «націоналізм» не виконав своєї місії, що стало причиною національної катастрофи Франції у 1940 р., і історія дала приклад співробітництва між «германізмом» і «французьким імперіалізмом». Не можна, як це робив П. Ренувен, вважати французький «імперіалізм» «оборонним» і «консервативним». Франція мала другу за розмірами колоніальну імперію у світі, яку здобула у жорстокій боротьбі із державами-конкурентами та народами колоній. Її імперіалізм був агресивним, його мета і методи дії мало відрізнялися від методів і цілей інших імперіалізмів.

Слід відмітити, що після виходу у світ цієї роботи П. Ренувен поставив питання про необхідність вивчення цілей, які переслідував французький уряд у Першій світовій війні. У статті, присвяченій цій проблемі, історик обмежився французько-німецькими відносинами, хоч і вказав на наявність інших важливих питань [74;р. 235]. Він відмітив основні етапи розробки французької «програми миру». У підсумку читаємо наступне: «Лише протягом трьох місяців, взимку 1916–1917 рр., були сформульовані більш широкі претензії, ніж Ельзас-Лотарингія – анексія Саару та створення незалежної держави на лівому березі Рейну. Ці претензії, хоч і були потім відкинуті, все ж мали прибічників у

політичних колах, в уряді та в оточенні президента республіки» [74;p. 236].

П. Ренувен не обмежується характеристикою форм «націоналізму», а намагається виявити його рушії. Відмітивши вплив економічних інтересів, суперництво за ринки збуту і джерела сировини, роль промисловості озброєнь, він вважає, що, врешті-решт, їх треба шукати у колективній психології [65;p. 226].

«Свідомість французького садівника» пояснює, пише історик, чому французька «експансія, навіть у період 1880–1914 рр., коли була створена нова колоніальна імперія, зовсім не зустріла широкої підтримки у суспільній думці, яка обмежилася наданням їй *laissezfaire**. Англійський характер із блиском проявлявся у всіх формах колоніальної експансії. Темперамент німця і японця підготував для злету націоналізму найбільш сприятливий ґрунт» [65;p. 228]. Так само П. Ренувен намагається пояснювати мотиви діяльності державних діячів. «Рішуче миролюбство Т'єра у внутрішній і зовнішній політиці» в нього пояснюється старістю Т'єра, якому було за 70 років. Можливо, сухість старечого серця цього діяча пом'якшувала «гіркоту поразки» [58;p. 29]. У внутрішній політиці він не був миролюбним. До 1874 р. у Франції діяли 26 військово-польових судів, які розправлялися з усіма, хто був причетний або співчував Комуні. У зовнішній політиці стриманість Т'єра пояснювалася усвідомленням ним воєнної і зовнішньополітичної слабкості розгромленої у 1870–1871 рр. Франції. Між тим, і сам П. Ренувен пише, що почуття «національного признання в того чи іншого народу залежать від спогадів нещодавнього минулого» та оцінки засобів дій, які має у своєму розпорядженні держава [65;p. 231]. Слабкість національних почуттів у масах Франції 1871–1939 років він пояснює живучістю згадки про поразку і про великі людські втрати 1914–1918 років. У Німеччині ж згадка про перемоги 1866 і 1870 років зміцнювали почуття «зверхності німецького генія і живили надію на нові досягнення» [65;p. 233].

За П. Ренувеном, вирішальну роль у розвитку тих чи інших течій колективної психології відігравали державні діячі. «Роль суверенів, диктаторів або міністрів – завжди важлива, часто-гу-

*свобода дій

сто вирішальна» [65;p. 243]. У випадках, коли виникало співпадіння «між глибинними силами колективної психології та ініціативами «великих людей» націоналізм набував у міжнародних відносинах «свою істинну силу»» [65;p. 244].

Як видно з усіх його творів, саме таким випадком була Перша світова війна. Головною причиною її П. Ренувен вважає ріст націоналізму у Європі, руху національних меншин. Ось як він писав про це: «... у цей час (1871–1914 рр. – Л.Т.) у Європі посилюється протиріччя між національними інтересами і почуттями; вони підтримують атмосферу недовіри між державами, а також викликають підйом спротиву національних меншин урядам деяких країн; ці антагонізми призводять з 1905 р. до серії дипломатичних конфліктів – прелюдія і призвістка війни, яка у 1914 р. зіштовхне п'ять найвеличніших держав світу» [58;v. VI; p.1]. Це писалося у 1958 р., а у 1964 р. П. Ренувен вніс доповнення до вищесказаного. Він звернув увагу на ріст націоналізму «... у робітничих колах». Парламентські групи соціалістів у різних країнах голосували за воєнні кредити, тому що бачили підйом національних почуттів у робітничому класі і розуміли: якщо вони спробують протистояти цьому підйому, то ризикують бути затопленими» [72;p. 6]. Патріотизм робітничих кіл у момент, коли почалася війна – головна риса липневої кризи 1914 р.

Жоден серйозний історик не буде заперечувати ролі націоналізму та його впливу на міжнародні відносини. Давно і наполегливо історики різних країн і України в тому числі пишуть про те, що війна була викликана силами фінансового капіталу, міжнародного матеріалізму й була боротьбою за переважання у світі. Підготовка до неї велася не лише в плані воєнному, але й ідеологічному [75]. Величезну роль тут зіграла мілітаристська пропаганда, яку оплачували імперіалістичні кола в країнах, що готувалися до війни. Усе це давно затверджені істини, але від цього не менш цікаво читати розділи солідного дослідження українських істориків, присвячені аналізу повсякденного життя і суспільних настроїв населення України влітку 1914 р. і пізніше, розділи, написані С.В. Віднянським, О.Я. Вільшанською, О.Ю. Кірієнко та іншими авторами. Ідеться про вже згадану книгу «Велика війна і Україна» [11; с. 62 – 80; с. 440 – 466; с. 467 – 481 та ін.]. Наприклад,

С.В. Віднянський яскраво описує «ступінь мілітаризації європейського суспільства початку ХХ ст. і той патріотизм і націоналізм, який затопив воюючі країни і де вони лягли на достатньо підготовлений ґрунт» [11; с. 65].

Українські історики почали розробляти цей аспект історичного минулого через півстоліття після такого серйозного вченого, як П. Ренувен. Незаперечна та істина, що науку рухають уперед не ті вчені, які відповідають на запитання, а передовсім ті, які їх ставлять.

М.М. Машкін, який писав свою статтю про П. Ренувена у 1975 році, мав чесність справжнього вченого, щоб відмітити, що новий напрямок досліджень, представлений останніми працями П. Ренувена, а саме «вивчення настроїв мас, колективних уявлень великих груп людей... має великі наукові перспективи і повинен пролити нове світло на історію епохи» [2; с. 236]. Це твердження радянського історика цілком ствердилося.

Аналіз глибинних сил у П. Ренувена найчастіше закінчується висновком про те, що вирішальну роль у міжнародних відносинах відігравали політичні рішення державних діячів і дипломатів. Сучасний історик міжнародних відносин, використовуючи парадигми модернізму, міг би написати, що введення такої категорії, як ментальність, дало можливість історикам змінити кут зору на поведінку соціальної людини, соціальних груп, класів... збагатило образ історичних подій і явищ, дало можливість зв'язати соціальну і економічну історію з історією подій, пояснити, як у діяльності конкретної людини, у діяльності політичних лідерів держав, у способі надавати ними сенс своїм вчинкам, знаходить конкретне втілення засіб виробництва, перетворюючись у результаті відображення в їхній свідомості матеріальних, ідейних та інших факторів – у раціональні та емоціональні настанови поведінки.

З останніх робіт П. Ренувена заслуговує на увагу його стаття від 1973, надрукована у збірнику, присвяченому гамбурзькому професорові Ф. Фішеру «Картина Німеччини у 1917–1918 рр. за матеріалами французьких розвідувальних служб [76].

П. Ренувен пішов із життя 10 грудня 1974 р. На сам кінець запозику зі статті М. Н. Машкіна портрет П. Ренувена, як людини,

зроблений його найближчим учнем Ж.-Б. Дюрозелем. Останній писав, що його вчитель «був скромною людиною, яка не шукала ані слави, ані реклами, ані світських розваг, ані мандрівок... Він був одночасно твердим і добрим, був нездатним нанести рану, був привітним до найбільш скромного студента, був нездатним надати незаконні пільги або виявити поблажливість через особисту симпатію у той час, коли йому здавалося, що зачеплені інтереси справи. Він усе життя шукав правди і справедливості» [2; с. 237]. [77].

Українські історики, які із запізненням знайомляться зі світовою історіографічною спадщиною ХХ століття, можуть лише приєднатися до високої оцінки діяльності П. Ренувена, історика й теоретика міжнародних відносин, яку він отримав у світі.

Список використаних джерел і літератури

1. Машкин М. Н. Французская историография // Историография новых и новейших стран Европы и Америки. Под ред. И.С. Галкина. Москва : МГУ, 1968.
2. Машкин М.Н. Пьер Ренувен (1893–1974) // Французский ежегодник. 1976. Москва, 1978.
3. Таран Л.В. Критика трактовки П'єром Ренувеном причин Першої світової війни // Тези доповідей до ХХ наукової конференції. Ужгородський ун-т. Ужгород, 1966. Вона ж. Деякі питання французької історіографії і творчий шлях П'єра Ренувена // Український історичний журнал. 1970. №2. Вона ж. П'єр Ренувен як історик міжнародних відносин // Питання нової та новітньої історії. Вид. Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. 1970. Вип. 11. L.T. P. Renouvin // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin, 1975. №7. Вона ж. П'єр Ренувен про роль економічного фактору у міжнародних відносинах // Вісник Київ. ун-ту. Історичні науки. Київ, 1983. Вона ж. Діяльність П'єра Ренувена. Синтез у поясненні історії міжнародних відносин // Французька історіографія. Навч. посібник. Розділ V. Київ, 1991.
4. *Mélanges Pierre Renouvin. Studesd' histoire des relations internationals.* Paris, 1966. У цьому виданні вміщено бібліографію праць П. Ренувена й статтю М. Дюрпі Legrandmaitre.
5. *Some 20-th century historians.* Ed. S. W. Halperin. Chicago, 1961.
6. Duroselle J.-B. Pierre Renouvin // *Revue d'histoire moderne et contemporaine.* T. XXII. 1975. oct.-dec.
7. Виноградов К.Б. Происхождение Первой мировой войны в трудах П'єра Ренувена // *Новая и новейшая история.* 1964. №4. Він же. Буржуазная историография Первой мировой войны. Москва, 1962.
8. Бовькин В. И. Из истории возникновения Первой мировой войны. Отношения Франции и России в 1912–1914 гг. Москва, 1961.

9. Антохина-Московченко В. И., Эпштейн А. Д. Рецензия на кн. История международных отношений. Под общ. ред. П. Ренувена // Новая и новейшая история. 1957. №1.
10. Дюпон-Мельниченко Ж.-В., Ададунов В.В. Французька історіографія ХХ століття. Навч. посібник. Львів, 2001.
11. Смолий В. А. Вступне слово до кн. Велика війна 1914–1918 рр.: Україна. Упорядник О. П. Реєнт. Київ, 2013.
12. Renouvin P. Les assembles provinciaux de 1787. Origines, développement, resultats. Paris, 1921.
13. Assemblée des notables de 1787. La conférence du 2 mars. Texte publié par P. Renouvin. Paris, 1920.
14. Renouvin P. Le presse et l`histoire. Un instrument de travail: le bulletin de la presse // Revue de synthèse historique. 1921.
15. Poincare R. Les origines de la guerre. Paris, 1921. Рос. перекл. Пуанкаре Р. Происхождение мировой войны. Москва, 1924.
16. Revue histoire de la guerre mondiale. 1923. №1.
17. Appuhn Ch. et Renouvin P. Introduction aux tableaux d`histoire de Guillaume II. Avant-propos de R. Poincare. Paris, 1923.
18. Poincare R. Les origines immediate de la guerre (28 juin. – 4 aut. 1914). Paris, 1925.
19. Renouvin P. The immediate origins of the War. New York, 1928.
20. British Documents on the Origins of the War. 1898–1914. Vv I–XI. London, 1926–1938.
21. Politique extérieure de l`Allemagne 1871–1914. Document officiels publiés par ministere allemand des affaire étrangères. Avant-propos de Aulard. T. 1–32. P. 1929–1939.
22. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The World War 1914 – 1918. Supplemente. Vol. 1–8. Waschington 1928–1934. The Lansing Papers 1914–1920. Vol. I – II. Waschington 1939 – 1940.
23. Documents diplomatique français (1871 – 1914). Paris, 1929 – 1959. Vv 1 – 42.
24. Poincare R. Au service de la France. Neuf années de souvenirs. Paris, 1926. V. 1 – 10. Єрос. переклад.
25. Revue histoire de la guerre mondiale. Juillet 1926. №3.
26. Revue histoire de la guerre mondiale. Janvier 1928.

27. Wegerer A. Die Widerlegung der Versailler Kriegschuldthese. Berlin, 1928.
28. Histoire diplomatique de l'Europe (1871 – 1914). publ. sous la dir. De H. Hauser. Paris, 1929. T. I – III.
29. Febvre L. Combats pour l'histoire. Paris, 1953.
30. Renouvin P. La Crise européenne et la grande guerre (1904 – 1918). Paris, 1934.
31. Studies d'histoire des relations internationales (Mélanges Pierre Renouvin). Paris, 1966.
32. La paix armée et la grande guerre (1871 – 1919). Paris, 1939.
33. Renouvin P. Lapolitique extérieure du Second Empire. Paris, 1940.
34. Renouvin P. Histoire diplomatique de 1848 – 1890. Paris, 1940.
35. Renouvin P. L'Autriche, La Prusse et la Confédération germanique de 1815 – 1866. Paris, 1941.
36. Renouvin P. Histoire diplomatique de 1870 – 1914. Paris, 1942. (2-ème éd. 1944).
37. Renouvin P. d'Extrême Orient, 1840 – 1940. Paris, 1942.
38. Renouvin P. Histoire politique générale. Paris, 1944.
39. Виноградов К. Б. К завершению публикации французских дипломатических документов 1871 – 1914 // Вопросы истории. 1961. №3.
40. Documents diplomatique français (1932 – 1939). Paris, 1965.
41. L'Allemagne et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale (aut. 1914 – nov. 1917). Pub. par A. Sherer et Grunwaeld. Paris, 1962 – 1966. V. I – III.
42. Ficher F. Griff nach der Weltmacht, Düsseldorf. 1961.
43. Герхард Хасс, Петцольд Иоахим. 26 конгресс западногерманских историков // Новая и новейшая история. 1965. №2. Виноградов К.Б. Новая буржуазная литература по истории международных отношений периода Первой мировой войны // Новая и новейшая история. 1965. №6.
44. Renouvin P. Nouvelles recherches sur lapolitique extérieure allemande // Revue historique. 1962. P. 228. Fasc. 2.
45. Geiss J. Le déclenchement de la première guerre mondiale // Revue historique. 1964. oct.-dec.

46. Renouvin P. Les buts de la guerre du gouvernement français // Revue historique. 1966. Fasc. 1.
47. Renouvin P. Les relations franco-russes à la fin du XIXe et au début du XXe siècle: Bilan des recherches // Cahiers du monde Russe et Soviétique. 1959, may.
48. Ренувен П. Новое в ориентации франко-русского союза в 1900 – 1901 гг. // Французский ежегодник. 1966. Москва, 1967.
49. Renouvin P. La Question d'Extrême Orient, 1840 – 1940. Paris, 1946. (2-ème éd. 1953).
50. Renouvin P. La Crise européenne et la première guerre, mondiale 1904 – 1918. Paris, 1948. (3-ème éd. – 764 p.; 4-ème éd. 1962 – 780 p.).
51. Renouvin P., Bloch C. Guide de l'étudiant en histoire moderne et contemporaine. Paris, 1949.
52. Renouvin P. L'idée d' State-Unis d'Europe pendant la crise de 1848 // Actes du Congrès historique de centenaire de Révolution de 1848. Paris, 1948.
53. Renouvin P. L'idée de la fédération européenne dans la pensée politique du XIX siècle. Oxford, 1949. 24 p.
54. Renouvin P. L'idée d'union européenne du XIX siècle. Nancy (Centre européen universitaire). 1953. Fasc. 2.
55. Renouvin P. Finance et politique à propos de l'Entente Cordiale franco-anglaise // Hommage à Lucien Febvre. Paris, 1954.
56. Renouvin P. Les relations franco-russe (1871–1914) // Cahiers du monde Russe et Soviétique. 1959, may. P. 228–248. Finance et politique du monde russe d'avril 1906 en France // Studes suisses d'histoire générale (Mélanges Werner Näf). 1961.
57. Renouvin P. Les politique des emprunts étrangers aux Etats-Unis de 1914–1917 // Annales, économiques, sociétés, civilisations. 1953. P.290–305.
58. Histoire des relations internationales. Publ. sous la dir. de P. Renouvin. Paris, 1952–1957. Vv. I–VIII. Рецензії на неї Girard L. Pierre Renouvin Le XIX-e siècle: de 1871–1914. L'apogée de l'Europe. 1955. (Tome VI de L'Histoire des Relations internationales // Revue historique. 1956. oct.-dec. V. 216. Fasc. 2. Радянська рецензія – Антохіна-Московченко В.И., Эпштейн

- А.Д. у журн. Новая и новейшая история. 1957. №1. Болгарська рецензія див. Исторически преглед. 1963. Кн. 2.
59. Renouvin P. Histoire contemporaine des relations international. Orientations de recherches // Revue historique. 1954. avr.-juin. P. 233.
60. Renouvin P. L'Orientation actuelle des travaux d'histoire contemporaine. Rapport, présenté au X Congrès internationale de sciences historiques // Relazionidel X Congresso Internazionale di Science storiche. Firenze. 1955. V. VI. P. 335.
61. Renouvin P. L'Histoire contemporaine des relations international. Orientations de recherches // Revue historique. 1954. avr.-juin. P. 233–255.
62. Renouvin P. L'Apport de l'histoire des relations internationales l'étude du monde contemporaine // Encyclopédie française. Paris, 1958. T. XX. Chap. VII.
63. Les orientations de la recherche historique: Enquete du C.N.R.S. Rapports de Schneider, Braudel, Labrousse et Renouvin // Revue historique. 1959. juil.-sept.
64. L'Époque contemporaine. II La paix armée et la première guerre mondiale. Paris. 3-ème éd. 1948. 764 p. 4-ème éd. 1962. 780 p.
65. Renouvin P. Duroselle J.-B. Introduction à l'histoire des relations internationales. Paris, 1964.
66. Фергюсон Н. Цивілізація. Київ : Наш формат, 2017.
67. Ефимов А.В. «Свободные земли» Америки и концепции Ф.Д. Тернера // Из истории общественных движений и международных отношений. Сб. в память акад. Е.В. Тарле. Москва, 1957.
68. Хальгартен Г. Империализм до 1914 г. Передмова О.Є. Єрусалимського. Георг Хальгартен и его исследование внешней политики германского империализма. Москва, 1961.
69. Ротштейн Ф.А. Захват и закабаление Египта. Москва, 1959.
70. Renouvin P. Nouvelle recherches sur la politique extérieure allemande // Revue historique. 1962. T. 226. Fasc. 2.
71. Renouvin P. Les origines de la guerre de 1914 // Le Monde. 29 juillet 1964.
72. Renouvin P. Les origines de la guerre de 1914 // Le Monde. 30 juillet 1964.

73. Исторически преглед. 1963. Кн. 2.

74. Renouvin P. Les buts de guerre du gouvernement français (1914 – 1918) // *Revue historique*. 1966.

75. Гейдорн Г. Монополии, пресса, война: исследование внешней политики Германии с 1902 по 1914 год. Роль прессы в подготовке Первой мировой войны. Москва, 1964.

76. Renouvin P. L'Image de l'Allemagne en 1917–1918 d'après les services français d'information // *Deutschland in der Weltpolitik de 19 und 20. Jahrhunderts*. Hrsg von Im Guisse, B.I. Wendt. Düsseldorf, 1973.

77. Duroselle J.-B. Le mort de Pierre Renouvin // *Le Monde*. 12 decembre 1974.

Біографічна довідка П'єра Ренувена 1893 – 1974

Процеси, що йшли у французькій історіографії ХХ ст. – оновлення методологічних її засад під впливом школи «Анналів» Л. Февра і М. Блока, яскраво втілилися у діяльності відомого французького історика П'єра Ренувена (1893–1974). Він розпочинав, як учень А. Олара, розробку проблеми адміністративної реформи 1787 р. (тема його майбутньої докторської дисертації). З 1914 по 1917 роки воював, одержав тяжке поранення і у 1921 р. захистив докторську «Провінційні штати 1787 р.». З 1923 р. він відігравав провідну роль у діяльності Товариства історії війни (1914 – 1918). Першою його роботою по новій тематиці був «Вступ до таблиць історії Вільгельма II», у співавторстві з Ш. Аппоном та передмовою р. Пуанкаре. П. Ренуven відстоював антантофільську концепцію походження війни. З 1923 р. він відігравав провідну роль і в діяльності журналу історії війни, який видавало Товариство.

Довоєнні праці П. Ренувена з історії і передісторії Першої світової війни були в цілому традиційними працями з дипломатичної історії та захищали антантофільську концепцію її походження, хоч поступово в них з'явилися нові елементи під впливом школи «Анналів». Це виявилось у розширенні хронологічних, географічних і проблемних рамок дослідження. Наприклад, робота «Європейська криза і велика війна (1904 – 1918)». Париж, 1934. «Озброєний світ і велика війна», 1939. Концепція походження війни теж змінювалася, відбувався відхід від звинувачень у одноосібній відповідальності Німеччини.

У післявоєнний період П. Ренуven удостоївся широкої поваги як у Франції, так і за її межами, був обраний членом Institut

de France і членом низки іноземних академій, доктором кількох іноземних університетів, створив школу дослідників, завершив публікацію французьких дипломатичних документів 1871 – 1914 рр., розпочав публікацію аналогічних документів з історії Другої світової війни. 40 років викладав у Сорбоні і з 1943 р. редагував журнал «Revue historique».

У 1964 р. у співавторстві з Ж.-Б. Дюрозелем випустив теоретичну працю «Вступ до історії міжнародних відносин». У ній він розглянув вплив на останні географічного, демографічного, економічного фактору і фактору соціальної психології. Розробка останнього одержала подальший розвиток як у світі, так і в Україні.

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

*Лідія Валентинівна Таран – доктор історичних наук,
професор, лауреат премії Національної академії наук України
ім. М.П. Василенка*

**П'єр Ренувен: від історії дипломатії
до історії і теорії
міжнародних відносин
(20 – 70-ті роки ХХ століття)**

Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 3,49.
Зам. 26-045.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Грушецька, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК за № 271 від 07.12.2000 р.